

הטופוגרפיה והארכיאולוגיה של ירושלים בתקופת הבית הראשון

רוני רייך

הקדמה

החפירות הארכיאולוגיות הראשונות שנערכו בארץ ישראל התמקדו בעיקר בירושלים. עובדה זו מובנת מאליה, שכן היה זה טבעי שסקרנות החוקרים הופנתה אל העיר הקשורה יותר מכול בתקופת המקרא, שושלת בית דוד, במקדש הראשון והשני ואף באושיות האמונה הנוצרית, המזהה את פעולותיו וקברו של ישו בעיר (עד לשנת 1913 חפרו בעיר רק חוקרים נוצרים).

עם זאת, היה זה במידה רבה מזלה הרע של ירושלים שחופרי ארץ ישראל ערכו בה את חפירותיהם הראשונות, ובמידה אינטנסיבית למדי, לפני שהתגבשו אמות המידה המדעיות של הארכיאולוגיה, ובעיקר שיטות החפירה הסטראטיגרפית ומן משקל מדעי גם לשברי חרסים ולא רק לכלים שלמים. בשל עובדה זו מצויים מבנים ומתקנים שנחפרו (ולמעשה נוקו מן העפר שהצטבר בהם, על הממצאים הגלומים בו) בתקופת בראשית זו של המחקר, ואין בידינו היום לחפור אותם מחדש. כאלה הם 'פיר וורן', 'נקבת חזקיהו' ואחרים; בידי החוקרים לא נותר אלא לתארך ולהבין מבנים ומתקנים אלה על פי ההשוואה למבנים דומים במקומות אחרים. שיטה זו אינה מתאימה להסקת מסקנות על אודות תופעות נדירות כגון 'נקבת חזקיהו'.

המחקר הארכיאולוגי של העיר על פי אמות מידה מדעיות סטנדרטיות החל רק בחפירותיה של קתלין מ' קניון ב'עיר דוד' משנת 1961. מבין כל התקופות שבהן התקיימה ירושלים, תחילה כיישוב כפרי, למן סוף האלף הרביעי לפסה"נ ועד ימינו, קשה במיוחד לימודן של התקופות הקדומות בתולדות העיר: התקופות השונות של היישוב הכנעני ותקופת הבית הראשון. זאת בשל מיעוט הנתונים הארכיאולוגיים וההיסטוריים, ובמידה רבה גם בשל אי-התאמות לא מעטות בין סוגי הנתונים האלה. כך, למשל, בעוד שבמקרא מתוארים בנייני ציבור אחדים מימי הממלכה המאוחדת של דוד ושלמה, ובהם 'בית המקדש', 'המילוא', 'בית יער הלבנון' ואחרים, לא ניתן להצביע על שרידי בנייה כלשהם מתקופה זו שנתגלו בחפירות (אך ראה להלן, בעניין 'המבנה המדורג'). כמות הנתונים מן התקופות הקדומות מועטה גם משום שהעיר המשיכה להתקיים באופן רצוף במהלך תקופות מאוחרות יותר, ובין מהרסי המבנים הקדומים יש למנות את בנאי התקופות המאוחרות, שעשו שימוש אינטנסיבי באבני בנייה שפירקו מחורבות מבנים קדומים, ואת חוצבי האבנים, שמחצבותיהם פגעו קשה בשרידי בנייה קודמים. גם הטופוגרפיה התלולה של מדרונות הגבעות שעליהן פרושה העיר הביאה להרס והאיצה את ההרס של אותם אזורים שעשו שימוש במדרונות לשם בנייה.

לבסוף, יש לציין כי במסלול המחקר הארכיאולוגי של העיר נערמו- ועדיין נערמות – בעיות הנובעות מכך שהעיר הייתה נתונה במאה השנים האחרונות תחת שלטונם של ארבעה גופים

מדיניים, היא מקודשת לשלוש דתות, שכל אחת מהן רואה את המחקר הארכיאולוגי באור שונה. בספרו המסכם את הידע על ירושלים מימי הבית הראשון והשני (1952) הביע סימונס את הדעה כי לנוכח הבנייה הצפופה בעיר העתיקה, ומסיבות נוספות, אפסה כל תקווה לשינוי של ממש בכמות המידע העתידה לעמוד לרשות המחקר.

ואמנם, עד לשנת 1967 דישה המחקר הארכיאולוגי של ירושלים במקום. בהיעדר ממצאים ארכיאולוגיים ללימוד, עסקו חוקרים בעיקר בניתוח הכתובים במקרא. אך גם כאן נמצאו להם נתונים מועטים ומוגבלים, כפי שהדגיש מיכאל אבי-יונה במאמר הסיכום שלו על הטופוגרפיה של ירושלים בימי בית ראשון שנתפרסם ב'ספר ירושלים' הראשון:

...אין במקורות המקרא שום תיאור מקיף של ירושלים בימי הבית הראשון שאפשר להשוותו אל התיאור המפורסם של ירושלים בסוף ימי הבית השני, זה שיוסף בן מתתיהו הקדימו לתולדות המצור של טיטוס (מלחמת היהודים, ספר חמישי). ומצד שני אנו חסרים כמעט לגמרי ממצאים ארכיאולוגיים, שדרכם לחבר את המקורות הספרותיים לקרקע המציאות.

לא נותר לאבי-יונה אלא להסתמך על תיאורי ירושלים בספר נחמיה, ועל פסוקים ספורים הפזורים בספרי שמואל ב, מלכים, דברי הימים ונביאים אחרונים.

מלאכתו של נחמן אביגד, במאמר הסיכום שלו ב'ספר ירושלים', סמוך למאמרו הנזכר של אבי-יונה, הייתה קשה עוד יותר, שכן כמות ואיכות הנתונים הארכיאולוגיים שעמדו לרשותו בשנות החמישים הייתה זעומה.

השטחים הלבנים במפת הידע החלו להתמלא בנתונים ארכיאולוגיים הניתנים לביקורת עם עריכת חפירותיה של קניון בשנות השישים. קניון חפרה שטחי חפירה רבים אך על פי רוב קטנים מדי בגודלם. חלק מפרשנותה לנתונים שהעלתה בחפירותיה נקבל על החוקרים; חלק אחר, שהוטה בצורה ניכרת בשל הנחות היסטוריות וארכיאולוגיות מוטעות, נדחה. מפנה משמעותי חל בחקר הטופוגרפיה והארכיאולוגיה של ירושלים בימי בית ראשון עם החפירות שהחלו להיערך בעיר סמוך לאח מלחמת ששת הימים (1967) ואיחוד העיר.

הדברים המובאים להלן הם בבחינת רשימת סיכום של התמונה הארכיאולוגית והטופוגרפית של ירושלים בתקופת הבית הראשון (למעשה: תקופת הברזל ב, במאות ה'ו' לפסה"נ). בעוד שחקר כתובי המקרא הנוגעים לתולדות העיר מוצה למדי, הרי שבכל דור, ובעיקר לאחר גילוי שרידים ארכיאולוגיים, מן הראוי לחזור אליו וכן לסכם את הנושא בכללותו. סיכום זה, מצטרף, אפוא, אל סיכומים קודמים ומעדכן אותם. הסיכומים הקודמים של סימונס (1952), ונסאן (1954-1956), אביגד (1956) וקניון (1967, 1974), שוב אינם מועילים, משום שהם קודמים לגילויים הרבים שנתגלו בירושלים לאחר שנת 1967. חשיבותם רבה ללימוד תולדות מחקר ירושלים, נושא הראוי להיחשב כתחום מחקר לעצמו בתחום ההיסטוריה של המדע.

מבין הסיכומים החדשים שנכתבו נזכיר את מזר (1975), ויפרט (1988), בהט (1989), ברקאי (1990), גבע ואחרים (1992), וייטמן (1993), ביברשטיין ובלדהורן (1994) וטרלר וקהיל. גם בימים אלה (פברואר 1998) נערכות חפירות ארכיאולוגיות בעיר דויד, סמוך למעיין הגיחון, בידי ר' רייך וא'

שוקרון. כבר עתה יש בידינו תגליות שיש להן משמעות לגבי הטופוגרפיה של ירושלים בתקופות הקדומות, והעשויות לשנות מסקנות אחדות של רשימה זו (ראה מפה 1 ומפה 2 בסוף הספר).

זיהוי אתרה הקדום של ירושלים

הגילויים הראשונים שהפנו את תשומת הלב לגבעה הדרומית-מזרחית היו תגליותיו של צ'רלס וורן (1867), ובהן מפעל המים המכונה על שמו מערכת 'פיר וורן' וקטע מחומה שנמשכה מן הפינה הדרומית-מזרחית של הר הבית דרומה. תגליות אלה הן שמשכו את תשומת הלב של החוקרים לשטח שמדרום לעיר העתיקה של ירושלים. הדברים פורסמו בכרך 'ירושלים' של הסקר הבריטי (1884).

בשנות השמונים של המאה הקודמת נוספו עוד השרידים שעלו בחפירות של גותה בעיר דויד (1881), בעיקר התגליות הקשורות במפעלי המים העתיקים, ובהן תגליותיו של קונרד שיק: כתובת השילוח (1880), ושל תעלה 2 (1882), שהובילו אותו גם לנקות את נקבת חזקיהו (1886).

מאז תגליותיו של וורן ניטש ויכוח בדבר מיקום העיר הכנענית/יבוסית ועיר דויד. האם היה זה בגבעה הדרומית-מזרחית, כמשתמע ממעיין הגיחון, הוא מקור המים האיתן היחיד לעיר וממפעלי המים המתקשרים אליו; או שמא בגבעה הדרומית-מערבית, היא הר ציון, מקום שם זיהו מאז ימי הבית השני-ובעיקר מאז ימי הביניים- את קבר דויד, בהתאמה כביכול לנאמר במקרא על מקום קבורתו (מלכים א, ב י)? חפירות בליס ודיקי בהר ציון (1894-1897), אף שהעלו נתונים רבים, לא תרמו באופן מובהק להכרעת הוויכוח.

דווקא ה'חפירות' השערורייתיות של מ' פרקר (1909-1911) בעיר דויד, באזור הסמוך לפיר וורן, הן שהביאו קץ לוויכוח זה. היה זה פועלו של האב ונסאן, שטרח לתעד את שעלה בחפירות אלה, שהפנה את תשומת הלב, בין היתר, למערות קברים מתקופת הברונזה הקדומה. גילוי זה היה, למרבה ההפתעה, הממצא שחרץ סופית את הוויכוח בדבר אתר ראשיתה של העיר ומקומה של עיר דויד, לטובת הגבעה-מזרחית שלרגליה נובע מעיין הגיחון.

הגבעה הדרומית-מזרחית. שאלת מתאר 'עיר דויד' והיקפו

הגבעה הדרומית-מזרחית של העיר, המוגבלת במזרחה בערוץ העמוק של נחל קדרון על מדרונותיו התלולים, הוא השטח שבו נערכו החפירות האינטנסיביות והמקיפות ביותר לבירור שאלת ביצורי העיר בימי הבית הראשון. חלקן נערך בימיה הראשונים של הארכיאולוגיה של ארץ ישראל, כך שטיבם של חלק מן הנתונים מפוקפק (כלומר תיארוכם לימי הבית הראשון דווקא מוטל בספק). בדיעבד, מגוחכת טענתו של גותה (1881) כי חשף ובירר כמעט את כל תווי החומה המזרחית של עיר דויד.

צפון מזרח עיר דוד

קטע ראשון מביצורי העיר שניתן לייחס לימי הבית הראשון נחשף מדרום לפינה הדרומית-מזרחית של הר הבית, במרחק 100-125 מטר ממנו, באזור זה עובר קו הביצורים מן התקופה הביזנטית (המאה ה' לסה"נ). מתחת לביצור זה, ממזרח וממערב לו, נערכו ארבע חפירות ארכיאולוגיות בתקופות שונות, שהבהירו את התמונה במידה רבה:

(1) צ' וורן חפר קטע ראשון במסגרת חפירותיו בשנים 1867-1869, בראש המדרון היורד לנחל קדרון, ממזרח לקו החומה הביזנטית, חפירה זו, שנוהלה, כמו יתר חפירותיו של וורן, באמצעות פירים ומנהרות תת קרקעיות, חשפה רק את פניהם החיצוניים המזרחיים של קו חומה ושני מבנים המושתתים על מצוק הסלע, החופר הגדיר מבנים אלה כמגדלים החורגים מקו החומה לדרום מזרח. המגדל האחד הוא מבנה גדול מידות, כ-14 על 27 מ' וגובה השתמרותו עצום: כ-22 מטר! מידות המגדל השני כ-7 על 9 מ'. לקטע החומה קרא וורן בשם "חומת העופל", ואת המגדל הגדול זיהה עם "המגדל היוצא" (נחמיה ג, כה-כו).

(2) בשנת 1967 חפרה קניון ממערב לקטע החומה והמגדלים שגילה וורן, החפירה חשפה את פניו החיצוניים הצפוניים של המגדל הקטן שחשף וורן. קטעי הבנייה בנויים אבני גזית מאורכות (עד כדי 2.5 מטר) בעלות סיתות שוליים ובליטה מרכזית גסה, מן הסוג שהיה נפוץ בבנייה הציבורית ביהודה ובישראל בתקופת הברזל, לדעת קניון, הביצורים נבנו כאן במאה ה' לפסה"נ, מבניין ציבורי שזומנו אולי ימי שלמה שפורק ואבניו שולבו בבנייה בשימוש חוזר.

(3) בשנת 1876 חפר ב' מזר ממערב לשטחי החפירה של וורן וקניון, מתחת לשרידים מן התקופה הביזנטית ומימי הבית השני, חשף קטעים מבניין ציבורי, שקירותיו בנויים אבני גוויל גדולות בעובי ניכר (כ-1.6 מטר). הוא חשף שני חדרים בעלי מידות זהות (2.4 על 2.8 מ'). בחדרי הבניין נחשפו שני מפלסי רצפה המעידים על תולדותיו. הבניין נבנה לראשונה במאה ה' לפסה"נ. הרצפות העליונות הונחו בשלהי המאה ה' לפסה"נ. הבניין חרב עם חורבן העיר בשנת 586 לפסה"נ באחד החדרים נתגלתה קבוצה של כ-40 קנקני אגירה. מזר זיהה בניין זה עם "בית מלא", שבו נרצח יואש מלך יהודה (מלכים ב, יב כא) ואת המגדל שחפר וורן עם "המגדל היוצא" (נחמיה ג' כה-כו).

(4) בשנים 1986-1987 ו-1995 הרחיבה א' מזר את אזור החפירה של ב' מזר (איור 1) המסקנה העיקרית שלה מן השרידים שעלו בשתי החפירות היא כי המבנה שחשף ב' מזר הוא ברובו חלק משער עיר, מן הטיפוס שבו שני צמדי תאים ערוכים משני עברי מעבר השער. תא אחד נשתמר בשלמותו. מיתר התאים נותרו קטעים או רק יסודות. מידותיו החיצוניות של השער היו 10.2 על 14.8 מ' ורוחב מעבר השער 4.2 מ'. מעבר שער זה נפתח, לדעתה, אל תוך המגדל הגדול שחשף וורן, ויחד הם מהווים מכלול אחד, מצפון, בצמוד לבניין השער ולחומה, נחשפו קטעים של בניין גדול מידות נוסף (בניין, שעובי קירותיו 2.1-2.3 מ'). בשניים מחדריו נתגלו פיתוסי חרס גדולים.

ייתכן גם כי שרידי כתובת עברית חרותה ("לשר האופים") עשויים לרמוז על אופיו הציבורי או הממלכתי של הבניין.

גילוי השער העניק משמעות אדריכלית למגדל הגדול שחשף וורן, אשר נבנה בקצה הדרך העולה מדרום לצפון, ממעלה המדרון של נחל קדרון. קירות המגדל אינם אלא קירות תמך גדולים, שנועדו לתמוך את הרחבה לפני פתח השער, כדי להעניק לעולים אל השער, ובעיקר לבאים בעגלות, את יכולת התמרון והפנייה שמאלה (מערבה). מבחינה זו, המגדל של וורן דומה ל"בסטיון" שבראש הדרך העולה לשער העיר לכיש של המאה הח' לפנה"נ (שכבה), או למגדל שהצדי שער העיר תמנה (תל בטש) שבשפלה.

ספקות בדבר זיהוי המבנה שחשפו ב' מזר וא' כבית שער (אם שער עיר ואם שער פנימי בעיר) העלה ה' גבע. פרט אדריכלי המאפיין את הפתחים הנפתחים מ"מעבר השער" אל התאים שמצידו הוא, שהם קרועים סמוך לפינות התאים ולא במרכז, כמקובל בשערי התקופה, בכך דומים תאים אלה והמעברים ביניהם לטיפוס ידוע של מבני מחסנים, שכדוגמתם נחשפו בזיקה לארמנות מתקופת הברזל בשומרון ובמגידו. ואומנם, ממצא הקנקנים והפיתוסים שנתגלה בתאים אלה מבסס את ההשערה הזאת, שכן, אף שפעילות מסחרית התנהלה גם סמוך לשער העיר, השערים עצמם לא שימשו לאחסון סחורות.

קניון תיארכה את בניית הקיר הבנוי גזית למאה הח' לפנה"נ, ואת שימוש המשיכה עד לסוף תקופת

הבית הראשון ולתוך התקופה הפרסית. א' מזר מצאה כי החרסים הקדומים ביותר המתייחסים לבנייה ולשימוש מכלול המבנים הם מן המאה הט' לפנה"נ, וכי הבניין המשיך להתקיים עד לחורבנו בשריפה בידי הבבלים (586 לפנה"נ). ביברשטיין ובלדהורן מצביעים על כך כי רק "שער המים" (נחמיה ג כו: ח א, ג, טז: יב לז) הוא המועמד המתאים לזיהוי באתר זה, וכך זיהתה גם א' מזר, שכן האתר מצוי בזיקה ישירה ל"עופל" ול"מגדל היוצא". היא מזהה במכלול המבנים הזה חלקים מ"בית המלך העליון" (נחמיה ג כה-כו).

שאלה קשה לפתרון היא שאלת הקשר הפיסי, באמצעות קווי ביצור, בין חלקי העיר השונים בציר צפון-דרום: "עיר דויד", ה"עופל" ו"הר המוריה", וחלקם של השרידים שעלו בחפירות של וורן, קניון, ב' מזר וא' מזר בהבנת הסוגיה. מאחר שהשרידים באזור העופל נבנו לראשונה, כעדות הממצא הארכיאולוגי, במאה הט' לפנה"נ, טוענים ב' מזר וא' מזר כי מכלול המבנים שבנה שלמה במאה ה' לפנה"נ, ואשר יצר את האקרופוליס של העיר ובו המקדש וארמונות המלוכה ונספחיהם, היה מתחם מבוצר נפרד מן העיר: האזור שביניהם, הוא האזור הנידון כאן, המזוהה עם העופל, היה בראשונה בלתי מיושב ופרוז, ורק במאה הט' יצרו קטעי הביצורים שנבנו בו את הקשר בין שני חלקי העיר. יש לציין כי בין מפלס השרידים שנידונו לעיל ובין שרידי ביצורי העיר שנחשפו במרחק של כ- 200 מטר דרומה על ידי קניון (שטח A) ושילה (שטח E) (להלן) מפריד הפרש גובה של כ מ', שהוא גובה רב. קשה להבין כיצד שני קווי ביצור אלה, אף על פי שהם ממוקמים על גבי המדרון המזרחי של העיר, היו קטעים של אותו קו ביצור.

נותרת בעינה אפוא השאלה אם חומת וורן ומגדליה, ואף המבנים שחשפו ב' מזר וא' מזר (אם אמנם הם שרידים של שער עיר) הם חלק מחומתה החיצונית המזרחית של העיר או חלק מביצור (מצודה?) בתוך העיר. אם נכונה האפשרות השנייה (ביצור פנימי), אזי חומת העיר המזרחית באזור זה עשויה להימצא במורד המדרון (בדומה למיקום החומה בשטח G, להלן). ואמנם מתוך הכתוב בנחמיה ג כו-כז, ניתן גם להבין ששער המים לא היה שער קבוע בחומת העיר החיצונית ולא נעשו בו פעולות שיקום.

מזרח עיר דוד

האזור המצוי על גבי המדרון המזרחי של הגבעה הדרומית-מזרחית, היורד בתלילות לנחל קדרון, מעל למעיין הגיחון, נחפר בצורה אינטנסיבית על ידי מספר משלחות. במהלך השנים התפתחה גם בצורה ניכרת הבנתנו את השרידים שנחשפו כאן בחפירות הארכיאולוגיות. בשטח זה חפרו המשלחות הבאות:

(1) בשנים 1909-1911 חפר פרקר במדרון המזרחי של עיר דוד, מעל המעיין. בתוך אחת ממנהרותיו חשף 'פתח' בין שתי מזוזות אבן, אשר זוהה כשעדר קטן או 'פשפש'. בעקבות חשיפת קו החומה בראש המדרון בידי מקאליסטר, והעובדה שהפתח הזה איננו מתקשר לחומה, הוצע לו הסבר דחוק במסגרת הניסיונות לתרץ את מקום פתחו העליון של פיר וורן מחוץ לחומת העיר (וזאת עד לתגלית החומה על ידי קניון, שגם עמה אין ה'פשפש' מתקשר). להלן נדון באפשרות לבטל את הזיהוי המופרך הרואה בשרידים אלה שער, ולעומת זאת לקשר אותם עם בתי מגורים.

(2) מקאליסטר (חפירות בשנים 1923-1925, שטחי חפירה מס' 5 ומס' 7 שלו) חשף קטע חומה, מגדל גדול ומגדל קטן, וקטע ממבנה ומדורג העשוי אבני גוויל גדולות, שכינה אותו בשם 'הסוללה היבוסית' (Jebusite ramp, best ion). הוא ייחס את כל שרידי הביצורים האלה ליישוב הכנעני/יבוסי.

התגלית ותיארוכה הנ"ל יצרו קשיים אחדים, ביניהם העובדה שלעיר היה מתאר צר ביותר (כ-70 מ'). בעיקר בולטת שאלת ה'הגיון' במיקום הפתח העליון של מערכת פיר וורן מחוץ לתחומי העיר. שהרי כראוי למפעל מים, אמור היה פתח זה להימצא בתוך התחום המבוצר של העיר, כדי שיוכל להבטיח גישה בטוחה מתוך העיר למקור המים בשעת חירום. הסיוע שביקשו חוקרים למצוא ב'פשפש' שחשף פרקר בסמוך, כפתח גיחה למבקשים להתגנב מן החומה שחשף מאליסטר אל עבר הפתח העליון של פיר וורן, לא היה סביר. לפי הצעה אחרונה, ברור כי אין זה שער כלל, אלא שריד של בית מגורים (ראה להלן).

(3) קניון חפרה בין השנים 1961-1967 חתך היורד לאורך המדרון, מן 'המגדל היבוסי' שחשף מקאליסטר בראש המדרון וכמעט עד למעיין הגיחון שבתחתיתו. החפירה הראתה תחילה שהמגדלים והחומה שחשף מקאליסטר בראש המדרון בנויים על גבי שרידים מימי הבית הראשון, ולפיכך הם מאוחרים יותר, אל נכון מן התקופה הפרסית והתקופה ההלניסטית ('החומה הראשונה'

של ימי הבית השני). לפיכך הוצאו השרידים האלה מן הדיון על התקופה הכנענית וימי הבית הראשון. קניון גם ייחסה תחילה את מבנה האבן המדורג למגדל הגדול ולתקופה ההלניסטית (אך ראה להלן).

מתחת למבנה המדורג ואף בצדו, במקום שהוא חסר (בעיקר מדרום לו), חשפה קניון סדרה של קירות מדרגה (טראסה) בנויים אבני גוויל עם מילויי אבנים ועפר ביניהן, ובהם חרסים מתקופת הברונזה המאוחרת (המאות ה"ד-ה"ג לפסה"נ). לפי דעתה, זה תאריך מבנה הקירות עם מילויי העפר שביניהם. מאז חפירת קניון נעשו תיארוך שרידי בנייה אלה והבנת תפקידם אחת הבעיות הקשות בתולדות ירושלים.

לעומת קטע הביצור שחשף וורן בראש המדרון, סמוך להר הבית _לעיל, 'חומת העופל', חשפה קניון (בשטחי חפירה Trench 1, A) שרידי ביצור נוספים, שחלקם בהבנת מתאר העיר המזרחית בתקופת הברונזה ובימי הבית הראשון היה מכריע. השליש התחתון, לערך, של מורד המדרון נחשפו שני קטעי חומה. החומה האחת, הקדומה (מכונה בפי קניון Wall NA), בעובי ממוצע של 2.0-2.5 מ', בנויה אבני גוויל גדולות ומושתתת על גבי הסלע. זמן בנייתה- תקופת הברונזה התיכונה (המאה ה"ח לפסה"נ). יש לציין כי קטע נוסף מביצור זה נחשף עוד קודם לכן בידי פרק, אך קניון התעלמה מתגלית זו.

חומה נוספת, בעובי של כ- מ', בנויה אבני גוויל בינוניות, מהוקצעות, על גבי מסד העשוי מאבני גוויל גדולות (מכונה Wall NA) שחלקן פורק בוודאי מן החומה הקדומה הסמוכה (איור 2). החומה בנויה על גבי מדרגת סלע, מטרים ספורים ממערב לחומה הקדומה. מחומה זו נחשף קטע שאורכו כ- מ', והיא השתמרה בפניה המזרחיים לגובה ניכר של 3-4 מ'. בניית חומה זו תוארכה על ידי קניון לסביבות שנת 700 לפסה"נ. מאחר שבתווי החומה הקדומה נחשפה תפנית, יוצא שחלק מן החומה המאוחרת, ואולי חלק ניכר ממנה, בנוי בהמשכו הצפוני על גבי החומה הקדומה ואולי אף משלב אותה כ'גרעין' בבנייתה. בפניה המזרחיים של החומה הזאת ניכרות מגרעות אופקיות במפלסים שונים, ונראה כי שולבו בבנייתה קורות עץ, שלא שרדו, והותירו את המרווחים. סמוך לחומה ובמקביל לה ממזרח חשפה קניון קטע של רחוב מרוצף אבני גוויל, וכן אזור בתי מגורים מן המאות ה"ח-ה"ג לפסה"נ.

תגלית זו פתרה את שאלת מקום ותאריך ביצוריה הקדומים של ירושלים בצדה המזרחי. כן פתרה את בעיית רוחבה הצר של העיר (כעת היה רוחבה כ- 120 מ'), והתברר שהמחסור בקרקע אילץ את התושבים לוותר על כשני שלישים מן המדרון כמכשול טופוגרפי, ולצרפו כשטח מבונה ומבוצר לעיר, תגלית זו גם העניקה הגיון לעצם חציבתה של מערכת פיר וורן, שפתחו העליון נמצא כעת בתחומי העיר, אף כי לא היה בתגלית זו לסייע בתיארוך מדויק ובטוח יותר לזמן חציבתה, ובעיקר לא להכריע בשאלה, אם מערכת פיר וורן הוא מפעל מים מתקופת הברונזה או מתקופת הברזל.

(4) בשנים 1978-1985 ערך י' שילה חפירות בשטח זה (שטח G). החפירה התקדמה צפונה משטח החפירה של קניון ומזרחה במורד המדרון התלול, והמשיכה לחשוף נדבכים נוספים מחלקו התחתון של המבנה המדורג (איור 3), אם כי עדיין לא הגיעה אל קצהו התחתון והברור של המבנה

או אל קצה כלשהו. החפירה של שילה הדגישה את אופיו הייחודי של מבנה זה ואת עוצמותיו: נשתמרו ממנו כ-55 נדבכים, לגובה כללי של 18 מ'.

השאלות המרכזיות הנוגעות למבנה המדורג הן, אפוא: מה הם מבנהו המדויק, תאריכו ותפקידו? בתחילה יש לציין כי תיארוך מבנה מסוג זה הוא בעיה לא קלה לפתרון, משום צורתו היוצאת דופן, שאינה לא אופקית ולא אנכית. וכן משום אין כל רצפה או מבנה הניגשים אל המבנה המדורג מן האזור שלפנים מן החומה. שאלת התאריך התחדדה, אף כי לא נתבררה באופן סופי, בחפירות שילה. בתחילה נמצא שחלקו התחתון של המבנה בנוי על גבי מסד עשוי קירות שדרה בציר צפון-דרום (כעין קירות טראסות), שבהם משולבים כעין קירות צלעות בציר מזרח-מערב, ויחד הם יוצרים מבנה דמוי תאים שממולא עפר ואבנים ובזיקה להם חרסים מתקופת הברונזה. שילה הסיק מכך שהמבנה המדורג מכסה את מבנה המסד ומאוחר לו. לעומת זאת נמצאו מספר מבנים (כגון 'בית אחיאל' מן המאה ה' לפסה"נ), הבנויים על גבי ולתוך מבנה האבן המדורג. מכאן משמע שהמבנה המדורג קדום להם. בכך הראה שילה לראשונה כי המבנה איננו הלניסטי, כדעת קניון, והוא אף קדום לבניית בתי המגורים מימי הבית הראשון.

גבולות כרונולוגיים אלה נמצאו רחבים מדי, ולפיכך התרכז שילה בחיפוש השרידים הקדומים ביותר שכיסו את תחתית המבנה המדורג בפניו החיצוניים. נמצאו רובדי עפר שהכילו חרסים מן המאה ה' לפסה"נ. נתונים אלה העניקו לשילה את הבסיס לראות במבנה קיר תמך חיצוני, המכסה את הפינה הצפונית-מזרחית של מסד האקרופוליס הקדום של ירושלים, ולתארך את המבנה המדורג שנוסף עליו למאה ה' לפסה"נ.

בשנת 1983 חפרה משלחת שילה חתך לתוך המבנה המדורג. שילה פירש את השרידים באופן שהפריד בין מבנה האבן המדורג (שכבה 14) לבין מערכת קירות תמך, שנותרו באתר, לדעתו, מן התקופה הקודמת (שכבה 16). על פי זה, המבנה המדורג נבנה במאה ה' לפסה"נ, ואילו קירות התמך שרדו ממבנה כנעני מן המאה ה"ד-ה"ג לפסה"נ.

הסוגיה נבדקה מחדש כאשר עובדו ממצאי החפירה של משלחת שילה בידי ג' קהיל וד' טרלר, הטוענים כי שברי כלי החרס שנמצאו בתוך ליבת המבנה המדורג זהים לאלה שהוצאו מתוך תאי המסד. לטענתם, קירות המסד והמבנה המדורג שמעליהם הם מבנה אחד, שהוקם בתקופת הברונזה המאוחרת ב (המאות ה"ג-ה"ב לפסה"נ). קהיל וטרלר החזירו, אפוא את המבנה המדורג אל התאריך שנקבע לו בראשונה על ידי מקאליסטר.

שלב נוסף בחקר המבנה המדורג היא עבודתה של מ' שטיינר, החוקרת את הממצאים מחפירות קניון. בדיקה חוזרת של החרסים מחפירות אלו הראתה כי קירות המסד והעפר שבניהם הם אומנם מסוף המאה ה"ג וראשית המאה ה"ב לפסה"נ (מעט מאוחר לתאריך שנתנה קניון, אך בהתאמה לתאריך של קהיל וטרלר). אולם יחד עם זאת חזרה שטיינר לדעתו של שילה, שהמבנה המדורג נוסף במאה ה' לפסה"נ אל המסד, שנוותר מפרק זמן קודם. בעיקר הצביעה על העובדה שבעוד שבחלקו הצפוני והמרכזי של השטח בנוי המבנה המדורג ומכסה את המסד הנ"ל, הרי בדרום השטח חסרים מסד הקירות ומילוי העפר, ומבנה האבן המדורג נבנה כאן על מילוי שלאבני גויל בלבד. המבנה המדורג משתרע, אפוא, דרומה אל מעבר לגבול המסד, ומכאן שהוא לא נבנה בהתאמה אתו ולכן הוא מאוחר לו בבנייתו. לדעת שטיינר, ניתן למצור במערכי הביצורים של אתרים ביהודה במאות ה"ט-ה' לפסה"נ עדויות לשימוש בציפוי אבן (כעין חלקלקות)

לחזית החיצונית והתחתונה של חומות העיר, כגון בתל נצבה, תל חסי, לכיש, באר-שבע, תל מלחתה ועוד. יש לציין, כמובן כי אף לא אחד מאלה איננו גדול ומרשים כמו זה שנבנה בירושלים. גם אם נבנה המבנה המדורג בתקופת הברונזה המאוחרת, הוא בוודאי המשיך לשמש כמבנה תמך למבנה הציבורי שנבנה באזור השטח הסמוך לראשו, בשלבים הראשונים של תקופת הבית הראשון (ראה עוד להלן עמ' 127-128).

רק בשלהי תקופת הבית הראשון, בעקבות מצוקת המקום בתוך העיר, הופקד המבנה לצורכי בנייה למגורים. משגילתה קניון את קו הביצורים מימי בית ראשון במורד המדרון המזרחי, התברר כי המבנה המדורג לא היה בתקופה זו חלק מביצורי העיר. נותרה בעינה הפרשנות בדבר היות המבנה קיר תמך ליישוב ראש המדרון המזרחי. יסודות המבנה אינם מונחים על גבי הסלע הטבעי. הוא משמש אומנם כעין ציפוי מסיבי, המכסה קירות, מילוי עפר ואבן ואולי גם מפולות מן התקופה הכנענית, וזאת כדי לייצב את המדרון וכדי ליצור משטח יציב לבנייה מעבר לראשו, מערבה.

יש במבנה אבן זה אפוא, רק כדי לרמוז גי בתוך תחומה של הגבעה המזרחית, ממערב ומצפון-מערב לראשו, היה ניצב בראשית תקופת הבית הראשון מבנה ציבורי שלא שרד. ערות מסייעת לקביעה זו ניתן למצוא בכותרת האבן, מן הטיפוס המכונה פרוטו-איאולי, שמצאה קניון באזור זה. אף שלא נמצאו שרידי הבניין שאליו השתייכה כותרת זו, ניתן להניח כי היה בסביבה הקרובה.

(5) בשנים 1996-1998 רכו ר' רייך וא' שוקרון חפירות בצמוד למעיין הגיחון, ממערב ומדרום לו. בחפירות אלה נחשפו שרידי מגדלים איתנים, הבנויים באבני הבנייה הגולות ביותר מסוגן שנחשפו עד עתה במקום כלשהו בירושלים לפני תקופת הורדוס (ראה עמ' 202 איור 3א) החרסים המתגלים בזיקה לשרידי בנייה אלה מצביעים בעליל כי המבנה נבנה בתקופת הברונזה התיכונה. יחד עם זאת מעידים החרסים כי המבנה היה חשוף, ואולי אף בשימוש, גם בשלהי תקופת הבית הראשון (המאה הז' לפסה"נ).

דרום מזרח עיר דוד

שטח החפירה הנרחב ביותר שנחשף בחפירות שילה (שטחים E+ D) היה במורד המזרחי והדרומי של עיר דוד. המבנה העיקרי שנחשף כאן הוא קטע ארוך (כ-90 מ') מחומת העיר (קיר 219) משלהי תקופת הבית הראשון. מאחר שתווי החומה נבחר בחפיפה עם תווי חומת העיר מתקופת הברונזה התיכונה, הבונים שילבו במהלכה קטעי חומה קדומים הניכרים באבני הגוויל הגדולות והבלתי רגולאריות (אולי בחרו הבונים בקו זה בכוונה, כדי לחסוך בבניה ובהובלה של אבני בנייה). השימוש החוזר בקטעי חומה קדומים הוא העומד ביסוד אי סדירותה של החומה. פניה החיצונית (המזרחית) של החומה מונחים בהתאמה, למסוק סלע קטן, ובנאיה עיצבו בפניה המזרחיים קדמות מטיפוס ו' שיני מסור', האופייניות לבניית חומות בתקופה זו. חלקה הפנימי של החומה עשוי מילוי אבן ההולך ונמשך עד בני החומה המשופץ שמאחוריו ומכן העובי הלא אחיד של

החומה (בין 3-5 מ' לערך). לפי שילה, תהליך זה חל בשלהי המאה הח' (שכבה 12) קטע זה הוא קרוב לוודאי המשך דרומי של קטע החומה

(Wall NB) שחשפה קניון באותו מפלס לגבי מדרון המזרחי של 'עיר דוד' וכ-110 מטר צפונה יותר. שני קטעי החומה הנ"ל והמרווח הבלתי חפור בניהם – שבו בוודאי מצוי המשך החומה-מהווים כ-220 מטר מן הביצור המזרחי של העיר בשלהי ימי הבית הראשון.

לדעת קניון, חומת תקופת הברונזה התיכונה שהיא חשפה הייתה בשימוש רצוף כביצור מזרחי לעיר עד להחלפתה בחומה משלהי תקופת המלוכה, אולם רציפות השימוש בחומה אינה מוכחת. גילויים של שרידי הביצורים המסיביים שבתחתית המדרון המזרחי ליד הגיחון עשוי לשנות את התפיסה הזאת מעיקרה, אך יש לחכות להתבהרות הנתונים החדשים האלה. עדיין לא ברור, האם ביצור זה שליד המעיין היה ביצור נקודתי או שמא נמשך לצפון ולדרום, וכיצד הוא מתחבר לקווי הביצור האחרים.

באשר להמשך חומת קניון-שילה, האפשרויות כלפי דרום מצומצמות ביותר. כאן הגיע החומה שחשף שילה עד למסוק סלע. האפשרות הטופוגרפית הסבירה ביותר היא שהמשך החומה דרומה היה על גבי מסוק הסלע (במקום שם נבנתה מאוחר יותר 'החומה הראשונה' מן התקופה החשמונאית שחשף, וייל), או שמסוק הסלע הגבוהה והתלול הוא ששימש בייצור בצד הדרומי-מזרחי ובקצה הדרומי של עיר דוד.

כלפי צפון הבעיה קשה יותר. כאמור, לא ברור כיצד נמשך הקו מחומת קניון אל 'חומת הערפל', ובוודאי לא ברור עדיין כיצד, אם בכלל, נמשכים ביצורים מקו ביצורי הגיחון וצפונה.

מערב עיר דוד

חפירות קראופוט ופיצ'ג'רלד

בשנת 1927 חפרו קראופוט ופיצ'ג'רלד שטח חפירה רחב יחסית בקו ראש המדרון היורד מן הגבעה מערבה אל הגיא. האתר מצוי כ-60 מ' ממערב לחפירה של מקאליסטר. מתחת לשרידים מן התקופה הביזנטית ותקופת הבית השני נחשף קו חומה עבה (ברוחב כ-8.4 מ'), מושתת על גבי הסלע הטבעי שבמהלכו באופן כללי צפון-דרום. מקו זה נחשף קטע באורך כולל של 27 מטר שנשתמר השתמרות לגובה מפתיעה: כ-7 מ' ובו קבוע שער (איור 4), ממזרח במקביל לקו החומה במרחק של כ-4 מטר, נחשף מסוק הסלע המערבי שבקצה הגבעה. השער בחומה הוא פתח פשוט כ-3 מטר רוחב מפתחו, השונה באופן מובהק מבית השערים בערי ארץ ישראל בתקופת הברזל: אך קו הסלע שלפנים מן השער מעיר שהכניסה הייתה מורכבת שכן על הנכנס במעבר השער היה לשנות את מסלול כניסתו בזווית ישירה (ולא ברור אם ימינה או שמאלה). כניסה מטיפוס זה אינה ידועה ממקומות אחרים. נראים הדברים כי נעשה פה ניסיון לחסוך בשטח שהוא מצומצם מאוד באזור זה, ובכל זאת לא להזניח את השליטה על הנכסים.

הביצור בנוי אבנים גדולות לא מסותתות, אך מהוקצעות לכדי צורה מלבנית, והם מונחות בין בנדבכים, כאשר האבנים קטנות משמשות לפילוס נדבכים ולמילוי מרווחים. בנייה זו דומה באופייה לבניית הביצורים שנחשפו ברובע היהודי (להלן). באשר לתיארוך הביצור, לא נמצאו ראיות חותכות לייחוסו בתקופת הבית הראשון, אך 'הגיון' ארכיאולוגי והיסטורי מסוים וכן אופי הבנייה מרמזים על כך. מן הראוי לחפור בעתיד קטע נוסף מן החומה הזאת, כדי לאשש את תאריכה.

זמן קצר לאחר התגלית הציע א' אלט לראשונה לזהות את השער שחפר קראופוט עם 'שער הגיא', הנזכר בתחילה בטיהור הסיור הלילי שערך נחמיה לבדיקת חורבנה של חומת העיר הפרוצה (נחמיה ב יג, טו); ועוד הוא נזכר בזיקה לתיקון החומה (שם ג, יג). בהמשך הטיהור של שיקום החומה מציין הכתוב כי המרחק משער הגיא עד לשאר האשפות המצוי, לפי סדר התיאור בקצה הדרומי של העיר. הוא אלף אמה (כ-460 מ' באמה הקצרה). מאחר שאין הכתוב מייחס לקבוצה כלשהי פעולת בנייה ושיקום לקטע זה של החומה, התקבל הרושם שכוונת הכתוב להדגיש כי קטע מסוים לא היה טעון תיקון או שיקום, משום שנותר שלם למדי בבניינו מאז החורבן הבבלי. אין פרוש הדבר כי ראש החומה היה שלם (וראייה ניתן אולי למצוא בכך ששתי תהלוכות התודה שצעדו על החומה, בעת טקס חנוכתה פסחו על הקטע שמעל שער הגיא, (שם יב, לא-לט), אך החומה בוודאי הייתה שמורה לגובה שהניח את דעת נחמיה. הדבר מתקבל על הדעת, לאור העובדה שהחופרים מצאו את קטעי החומה משני עבריי השער שמורים לגובה של עד 13 נדבכים (כ-7 מ'!), וגם התצלומים שפורסמו מעידים על מבנה חזק מאוד.

המקרא מציין (דברי הימים ב', כו, ט) כי עוזיהו הוסיף ובנה מגדלים בסמוך למקומות נבחרים בביצורי ירושלים, ובכלל זה ליד שער הגיא. לא נמצאו שרידי בנייה שניתן לזהות בהם בנייה זו. אם אומנם נבנו מגדלים שעמדו לעצמם באזור השער, מחוץ לעיר, או אך בפנים מחומת העיר, ניתן להצביע על ההיגיון שבבחירת האתר הזה דווקא, משום ששער זה נבנה כמבנה פשוט, ואל כבית שער מורכב עם מגדלים בחזיתו, כמקובל בבתי שער אחרים בני התקופה בערי ארץ ישראל. משהתרחבה העיר לגבעה המערבית במהלך המאה הח' לפסה"נ, ובעיקר לאחר הכללת אזור ההתרחבות בתחומי העיר באמצעות חומה נותר קטע מן החומה המערבית של עיר דוד, והשער בתוכו בתוך תחומי העיר. מכאן, אולי, הסבר פשוט להשתמרותו הטובה של קטע זה בחומה, גם אחרי החורבן בידי הבבלים- שוב לא היה זה קו ביצור פעיל. יש לציין שתהליך זה אירע פעם נוספת כאשר, לאחר התקופה הפרסית (שבה כאמור חזר נחמיה אל קו החומה הקדום) וההלניסטית הקדומה, התרחבה אי פעם נוספת מערבה וה'חומה הראשונה' נבנתה בימי השלטון החשמונאי.

ביברשטיין ובלדהורן שיערו לאחרונה (1994) שמא, כשם שהחומה מתקופת הברזל, שקטעים ממנה התגלו במדרון המזרחי של העיר, מכילה גרעין קדום של חומה מתקופת הברונזה התיכונה (שילה שטחים D,E), אולי גם חומה זו, במקורה, נבנתה כבר בתקופה זו.

את התרומה החשובה ביותר בדור האחרון לחקר הטופוגרפיה והארכיאולוגיה של ירושלים בתקופת הבית הראשון תרמו, ללא ספק, השרידים שנחשפו ברובע היהודי בעיר העתיקה ע"י משלחת חפירות בהנהלת נ' אביגד (1969-1982). לא זו בלבד שנחשפו כאן כמות ניכרת של שרידים ונתונים מתוארכים כדבעי, אלא שתרומת השרידים מכרעת להבנת שאלת מתארה והיקפה של העיר בחלק האחרון של התקופה הנידונה כאן, שאלה שהייתה סלע מחלוקת מרכזית בין העוסקים בחקר העיר.

ד"ר נציין כי השרידים הביאו לקיצו את הויכוח בשאלה אם ירושלים של המאות ח'ו' לפסה"נ הייתה עיר שמתארה ושטחה זהים לאלו שהיו לעיר בחלק הראשון של תקופת הבית הראשון- כלומר עיר מצומצמת בהיקפה; או שמא אירע בה תהליך של התפשטות והתרחבות מן הגבעה הדרומית- מזרחית, היא גבעת 'עיר דויד', אל עבר הגבעה המערבית. עד לחפירות אביגד ניזון הויכוח בעיקר מפרשנות של הכתוב במקרא, עם מעט עדויות ארכיאולוגיות על דרך השלילה (למצב העובדה שקניון לא מצאה שרידים בשטחי חפירה מצומצמים על המדרון הדרומי- מזרחי של הר ציון, (שטחים B, D1, D2, E)). עם התגליות האלה הוכרעה הבעיה לטובת הגרסה המצדדת בהתרחבות העיר, ולפיכך שייכים פרטי הויכוח והראיות כל צד לטובת גרסתו לעבר.

השריד החשוב ביותר שנחשף (שטח א) הוא קטע באורך כ-65 מטר של חומת- עיר, שיסודותיה מושתתים על גבי הסלע. רוחב החומה כ-7 מטר בממוצע (איורים 5-8 ולוח צבע V).

מן החומה נותרו חלקים ניכרים ממסד האבן בנוי אבני גוויל בגדלים שונים עם אבנים מהוקצעות בצורה מלבנית בפניה ובקדמות המצויות לאורך פניה (איור 8). החומה בעלת תווי 'קשתי'. שנועד להתאימה לטופוגרפיה המקומית, כלומר, להקיף ערוץ רדוד היורד לכיוון צפון, קטעי רצפות עשויים גיר כתוש מתקשרים לחומה משני צידיה, ונראה כי הרצפה המערבית (החיצונית) מביניהם הייתה דרך שעברה לאורך פניה ועלתה אל שער עיר.

אף על פי שהחומה מושתתת על הסלע נראה בברור שאין היא האלמנט האדריכלי הראשון באתר. היא חוצה במהלכה שרידים של מבני מגורים שקדם לה באתר (להלן). כמו כן, היא בנויה על גבי טור של אבני גוויל גדולות וגסות העובר בציר מזרח- מערב.

בשטחי החפירה שנחפרו בסמוך מצפון נחשפו שני קטעי ביצור נוספות: בשטח שנחשפה פינת מבנה איתנה ביותר, אולי של מגדל (איורים 5-9). עובי הקירות המושתתים על הסלע, כ-4 מטר, וההשתמרות היא לגובה של כ-8 מטר. טיב הבניה דומה לזה של החומה, אף כי העיבוד המסותת של אבני הפינה החיצונית הוא באיכות טובה יותר. מצפון נחשף קטע רצפה קטן הנצמד למבנה, ועליו עקבות שריפה וראשי חיצים משני סוגים, עדויות שאביגד פירשן כמשתייכים למצור הבבלי על ירושלים ולחורבנה (מלכים ב', כה ט-י). בשטח יא2 נחשף קטע ביצור מסיבי נוסף. משוך בכיוון מזרח-מערב ומצויד בבחן הבולט צפונה.

בין שרידי הביצורים שבשטחים א (החומה) ש (המגדל) ויא (הבחן) אין קשר פיזי, ומבדילים בניהם עשרות מטרים. אביגד התלבט ארוכות בפירוש הסטרטיגרפי ואדריכלי של שרידים אלה. הדוח הסופי טרם פורסם אך המסקנות העיקריות הוצעו על ידיו, והן כדלקמן: השלב הראשון של התרחבות העיר מערבה נבנו על הגבעה המערבית בתי מגורים ומתקנים חקלאיים, שיצרו רובע פרוז של העיר. בשלב השני נבנתה ה'חומה הרחבה', שביצרה את הרובע החדש של העיר. בקצה המערבי של החומה נמצא פער קטן באבני החומה וקו בניה מפורסם אך לא ברור כל צרכו, אך הוצא אותה לרוחבה, מופיע בתוך קו החומה. לפיכך שיער אביגד כי היה כאן שער עיר. לדעתו כותב שורות אלא סביר יותר להניח ש'פער' זה נבע דווקא מן העובדה שבתקופה מאוחרת הוצאו ממקום זה אבנים לשימוש חוזר בבנייה אחרת. השערתו בדבר קיומו של שער נתמכה בעובדה שהטופוגרפיה כאן היא הטובה ביותר לקביעת שער, וגם דרך כבושה עולה לאורך פני החומה. יש להדגיש כי אם היה כאן שער הוא היה פתח פשוט בחומה, ולא בית שער, המקובל באותה תקופה ביהודה.

בשלב הבא נבנה קטע בייצור מקומי (שטחים ש, יא) שנועד ל'יישר' את המפרץ הקיים בקו החומה, ולהוציא בנקודה זו על ביצור העיר, החסרה מכשולים טופוגרפיים בצפון. יתר על כן, אביגד הציע שחזור מופלג משהו, למגדל שחשף בשטח ש כחלק מבית שער, שזוהה על ידו כ'שער התווך' (ירמיהו לט,ג). לדעתו נועד שער זה להחליף את השער הפשוט שהיה קיים, ע"פ השערתו בחומה הרחבה. השוואה לבתי שער אחרים מתקופה זו מצביעה על כך כי אם זה היה בית שער הרי הוא היה הגדול מסוגו, הן במתארו החיצוני (חזיתו הצפונית המשוחרת כ- 28 מ', לעומת 25 מ' של שער העיר לכיש 3), הן בעובי קירותיו (4 מטר לעומת 2.5 מ' בממוצע). יש לציין שהצורך ב'איישור' הקו הוא אולי צורך של מי שמתבונן במפה אך אינו נובע בהכרח מתכתיבי פני השטח.

חפירות ג'ונס (1934-1939, 1947-1948) בחצר המצודה

בחפירות אלה נחשפו שרידים הקודמים לשלב הראשון של הביצורים החשמונאיים (המכונים first built). הם עשויים בנייה מסיבית, מאבני בנייה קשות, בדומה לקטעי הביצור שנחשפו ברובע היהודי. למרבה הצער לא נתגלו פני קיר ישרים ולא רצפה כלשהי הניגשת אליהם, אף כי רציפות עם קראמיקה מתקופת הבית הראשון אומנם נתגלו בחפירות עמירן ואיתן (להלן). גבע הציע לראות בשרידים אלה המשך לביצורים מן הרובע היהודי.

חפירות קניון-טשינגהם בגן הארמני

חפירות קניון בגן הארמני (1961-1967) עובדו ופורסמו ע"י א"ד טשינגהם (1985), ועל הדו"ח השיג ש' גיבסון (1987). החופרים חשפו פני סלע ובהם עקבות חציבה; על הסלע נתגלו שרידי קירות ורצפות של מבנה מגורים ומילוי עפר ניכרים, המכילים קראמיקה משלהי תקופת הברזל ב. אשינגהם שיער שאזור זה היה מצוי בתקופת הברזל ב לא רק מחוץ לביצורי העיר, אלא במרחק ניכר מהם, קרוב לוודאי כדי להצדיק את ההשערה המינימליסטית הקיצונית, מבית מדרשה של קניון, על מטהר העיר בשלהי תקופת הברזל. בהשערה זו יש משום תיקון מאולץ ביותר לתיאוריה

המנינמליסטית המקורית. אומנם, היא מכלילה קטע קטן בגבעה המערבית כאזור המבוצר בחומה שחשף אביגד אך מותירה מחוץ לתחום העיר את יתרת הרובע היהודי, הרובע הארמני בהר ציון. גיבסון דחה בצדק את ההסבר של טשינגהם, שעל-פיו מתקשרים כביכול שרידי המגורים שמצא אל המחצבות; הוא הראה ע"פ הממצא כי אלה שרידי מגורים רגילים, וכי הם נבנו אחרי שהמחצבות יצאו מכלל שימוש. תאריך בתי המגורים במאה הז' לפסה"נ מקדים מן הסתם את תאריך המחצבות למאה הח' או הט' לפנה"ס. יחד עם זאת סובר גיבסון כי לא מן הנמנע ששרידי מגורים אלה היו בסמוך אך מחוץ לתחום המבוצר, המצוי לדעתו במזרח הגן הארמני, כ-80 מטר ממזרח לראש המדרון היורד לגיא בן הינום שם ניצבת היום חומת העיר העתיקה העות'מאנית. טענה זו ניתן יהיה לאשש רק באמצעות חפירה.

חפירות עמירן ואיתן (1968-1969) בחצר המצודה

החפירה הגיע אל השכבה הקדומה ואל הסלע בשטח חפירה מצומצם ביותר. כאן נמצאה הסתברות בעובי של- 1.60 מטר הכולל את שבע רצפות, זו מעל לזו; התחתונה שבהם, זו של שכבה 7, מושתתת על גבי סלע, לא נחשפו הקירות או המבנים המתייחסים לרצפות, ככה מילוי הכיל רק חרסים מתקופת שלהי הברזל. החופרים זיהו כי קירות שכבה שש מן התקופה החשמונאית מבוססים על גבי 'מסא גדולה של אבני גוויל גדולות היוצרות תשתית מוצקה', אלא שבאותה העת עוד לא זוהתה החומה ברובע היהודי ולכן לא ניסו החופרים לזהות כאן שרידי ביצור.

חפירות ה' גבע (1977-1982) בחצר המצודה

גבע חשף וניקה מחדש (בור חפירה ג3) את מסד אבני הגוויל הגדולות שחשפו עמירן ואיתן. הוא זיהה כאן עקבות שריפה ומפולת. מאחר שחפירתו נערכה לאחר גילוי החומה ע"י אביגד ברובע היהודי, שיער גבע שהשרידים שהכין לחומת העיר מימי הבית הראשון. בבור חפירה המצוי מעט דרומה יותר (לוקוס 520) נחשף רובד נוסף של אבני גוויל מונחות בצפיפות ובנדבכים מפולסים. גם כאן שיער גבע שמדובר בחלק מן החומה.

חפירות סיון וסולר (1980-1984) בחפיר המצודה

בחפיר המזרחי של המצודה נחשפו שני קירות מקבילים (3W, 7W), שכיוונם הכללי מזרח מערב והם בנויים אבני גוויל גדולות. מצפון לצפוני מבין הקירות נחשף גם מילוי רחב של אבנים ועפר; החרסים שנתגלו במילוי זה מתוארכים לשלהי תקופת הברזל (סוף המאה הח' וסוף המאה הז' לפסה"נ).

החופרים התרשמו שחשפו את פניו ואת תוכו של ביצור, אף כי מהותו לא נתבררה להם. לרוע המזל, לא עלה בידיהם לחשוף את פניו הצפוניים של הקיר.

שרידים בדרום-מערב הר ציון

האזור נחפר לראשונה בידי בליס ודיקי (1894-1895). במאמר הביקורת שלו על דו"ח "טשינגהם" הביא גיבסון נתונים מארכיון החברה הבריטית לחקירת ארץ ישראל (pef) בלונדון, על פי הם מצאו כבר בליס ודיקי קראמיקה משלהי תקופת הברזל בדרום הר ציון.

האזור נחפר מחש לאחרונה ע"י ב' פיקסנר, ד' חן וש' מרגלית (לסירוגין, בין השנים 1977-1988). מתחת לשרידי הביצור, שכללו מגדל (המכונה 'מגדל אחד') ושער (המזוהה עם 'שער האיסיים' של תקופת הבית השני), ואשר שלב קיומם הקדום מתוארך לתקופת הבית השני נחשפו שרידי בנייה מועטים שהוצע לייחסם לתקופת הבית הראשון.

מתחת למגדל אחד נחשפו שרידיו של קיר (קיר A-A), שרוחבו 4.4 מ' (כנראה טעות; מדידה לפי קנה מדידה מצביעה על 2 מ') והוא מבוסס על הסלע בקצה מצוק חצוב שגובהו כ- 1.45 מ'. הקיר בנוי אבני גוויל בנוניות מהוקצעות משהו; נחשפו ממנו שני קטעים, במרחק של כ- 20 מ' זה מזה. במרחק של כ- 3 מ', מצפון ובמקביל לקיר זה, נחשף קטע מקיר מסיבי נוסף (קיר B). שברי חרסים שנמצאו משולבים ובזיקה לשני הקירות הן מן המאות הח' ועד ראשית המאה הו' לפסה"נ. אין זה מחוור אם אלא קטע או קטעים מביצורים או ממבנה אחר. נשאלת השאלה, מה היה תפקידו של הקיר, שכן הוא דק מכדי לשמש חומה. האם עשויה מציאת שני קירות מקבילים להצביע על חומת סוגרים? מן הראוי היה להרחיב כאן את החפירה בעתיד.

חפירות במזרח ובדרום-מזרח הר ציון

(1) על המורדות המזרחיים של הר ציון, היורדים אל הגיא המזרחי, חפרה קניון מספר שטחיי חפירה מצומצמים בהיקפם (מצפון לדרום, שטחים: B, D1 E, D2). לפי שבשטחים אלה לא נתגלו שרידים המתייחסים לתקופת הבית הראשון ייחסה קניון לחוסר הממצא הזה משקל מכריע בביסוס התיאוריה שלה בדבר השטח המצומצם של העיר בימי הבית הראשון. השרידים שנחשפו בגבעה המערבית (ברובע היהודי, במצודה, בהר ציון ועוד) הפריכו תיאוריה זו מכל וכל. מן הראוי ללמוד מסוגיה זו את הלקח שלא לבסס מסקנות כלליות על עדות שלילית או עדות שבשתיקה ובעיקר לא משטחיי חפירה קטנים.

(2) בשטח F, בקצה הדרומי-מזרחי ביותר של הר ציון מול עיר דויד ממערב לגיא המזרחי חשפה קניון שרידים של ביצור מסיבי בנוי אבני גוויל גדולות, מהוקצעות, דומות באופיין לאלו של הביצורים ברובע היהודי. אף על פי שקניון תיארכה את קטע הביצור לתקופת הבית השני, לא מן הנמנע כי הוא השתייך במקורו לביצועיים שנוספו לעיר עם התפשטותה מערבה בשלהי תקופת המלוכה.

בשנים האחרון אסף ג' ברקאי מידע על אודות השטחים המצויים בין קווי הביצור שחשף אביגד ברובע היהודי ועד לחומת העיר העתיקה ושער שכם, ואף מעבר להם. קשה לאפיין שטח זה על פי ממצא ארכיאולוגי משום שהוא מצוי כולו מתחת לבנייה הצפופה של הרובעים המוסלמי והנוצרי של העיר העתיקה. מקור המידע- מחפירות בדיקה מצומצמות (קניון במוריסטן; א' לוקס בכנסיית הגואל ; מ' ברושי וג' ברקאי בכנסיית הקבר ועוד) ומתגליות אקראי.

בשטח שמצפון לעיר העתיקה מצוי פרט אדריכלי טופוגרפי נוסף- ה'חפיר'. יש לציין כי אין מדובר כאן ב'חפיר' שתוכנן כמכשול, כחלק מביצור, אלא במחצבה של סלע מטיב מעולה, ששימשה אולי להספקת אבנים לבנייה הממלכתית בירושלים. מעבר למחצבה צפונה מצויות כמה ממערות קברים אלה, שזמנם שלהי תקופת הבית הראשון, חצובים בקרקעית ה'חפיר'; מכאן שזה קודם או בן זמן למערות הקבורה.

ברקאי סבור כי מרבית השטח האמור בין החומה שברובע היהודי לבין ה'חפיר', שהיה קרוב לוודאי שטח פרוז, היה מיושב ומבונה בשלהי תקופת המלוכה, מן האופי המפואר של מערות הקברים, שנדחקו צפונה על ידי האזור הבנוי, ביקש להסיק על אופיו של יישוב זה ועל המעמד הכלכלי הגבוה של האוכלוסייה שישבה בו, והוא מזהה אותו על האזורים הנזכרים בקצרה במקרא גוער גבעת גרב, הגבעות (ירמיהו לא לח; צפניה א י).

תהליך התרחבות העיר למערב ולצפון, סיכום

הנתונים הארכיאולוגיים המצויים בידינו כיום, ובעיקר אלה שנחשפו ברובע היהודי מצביעים, כאמור, על כך שבשלהי ימי הבית הראשון הייתה ירושלים עיר רחבת ידיים. בדיעבד, גם ניתן להצביע על נתונים הנזכרים במקרא כמעידים על גודלה של העיר. נזכרים בה רבעים או אזורים חדשים ; 'משנה', 'מכתש', 'גועה', 'גבעת גרב', 'הגבעות' (מלכים ב, כב יד, ירמיהו לא לח, צפניה א י-יא; דברי הימים ב, לד כב).

תיאורו של מפעל שיקום החומה בידי נחמיה בתקופה המאוחרת לפרק הזמן הנדון כאן, מעיד כי אזורים המערביים של העיר ירושלים, שאליהם התרחבה בשלהי הבית הראשון, ואשר היו מבוצרים באמצעות 'החומה הרחבה' וקטעי ביצור נוספים (נחמיה ג ח), הוצאו מחוץ לשטח שיושב ובוצר בתקופת שיבת ציון.

ההתרחבות העירונית של ירושלים בקנה מידה כזה היא תופעה ללא תקדים בערי ארץ ישראל בתקופת המקרא. מדדנו את גודל השטחים של האזורים המרכיבים את תוכנית העיר; כמפת הבסיס שימשה המפה המסכמת אצל אביגד. תוצאות המדידה הן: הגבעה הדרומית מזרחית (עיר דויד) – 45 דונם; אזור העופל והר הבית – 120 דונם; הגבעה המערבית, החלק הרמתי (מקו גובה 750 מ' מעל פני הים ומעלה) – 220 דונם; הגבעה המערבית, המדרונות היורדים לגיא המרכזי ולגיא בן הינום (מקו גובה 750 מ' ומטה) – 270 דונם. מנתונים אלה עולה כי מעיר מבוצרת של כ- 165 דונם (עיר דויד, העופל והר הבית) התרחבה העיר לכדי 655 דונם של שטח מוקף חומה – גידול פי ארבעה!

אם נקבל את הצעתו של ברקאי, שהשטח שבין חומת אביגד לבין חומת העיר העתיקה בצפון היה מיושב, גם אם מפורז, הרי מתוספים לכך, כהערכה זהירה, עוד כ-300-350 דונם.

תהליך גידול העיר הוא משהגיעו פליטים מישראל (אחרי חורבן שומרון; דברי הימים ב, ל א-יג כה) ראשית התרחבותה מערבה של העיר מתוארכת היטב באמצעות שפע של ממצאים בעיקר כלי חרס, לחלקה השני של המאה הח' לפסה"נ. נראה גם כי מזמן זה ועד לחורבן ירושלים בידי הבבלים היה קיים ישוב רצוף בחלק זה של העיר כלומר, היישוב המשיך להתקיים כאן למן שלהי המאה הח, המהלך המאה הז' ועד ראשית המאה הו' לפסה"נ.

קיים גם מתאם כרונולוגי בין ראשית ההתיישבות בגבעה המערבית של העיר ובין ראשית השימוש בבית הקברות שנחשף לאחרונה בגיא בן הינום ובאזור ממילא הסמוך לשער יפו. יש להניח כי בית קברות זה שימש את מי שהעתיק את מקום מגוריו לגבעה המערבית; השימוש בו החל מיד עם ראשית ההתרחבות או זמן קצר לאחר מכן.

על פי השרידים שנחשפו ברובע היהודי, ניתן להבחין בישוב החדש בגבעה המערבית שני שלבים ברורים: שלב ראשון של בניית בתי מגורים ומתקנים חקלאיים בישוב בעל אופי פרוז; ושלב שני שבו נבנתה החומה ומרבית היישוב החדש הוכלל בתוך השטח העירוני המבוצר. מובן שהבנייה באזור ההתרחבות המערבי הייתה הדרגתית, ככל שהצטרפו תושבים נוספים אל אזור זה של העיר. אלה תפסו, מן הסתם, בתחילה את האזורים העדיפים לבנייה ולמחייה- השטחים הרמתיים והמפולסים. השטחים המדרוניים, הקשים לבנייה ולביסוס יסודות בתים, נותרו פתוחים, כפי שהראו חפירותיה של קניון במורדות המזרחיים של הר ציון. לא מן הנמנע כאילו הייתה העיר ממשיכה את חייה והתפתחותה היו מתמלאים בסופו של דבר האזורים הטובים בבנייה והאוכלוסייה העודפת הייתה נדחקת להשתמש גם בשטחים המדרוניים. הכיבוש הבבלי עצר התפתחות כזאת.

לאחר גילויים של שרידי החומה ברובע היהודי, גברה הנטייה בקרב החוקרים לחפש את המשך התוואי שלה בשוליה הדרומיים והמערביים של הגבעה המערבית. אומנם נחשפו שרידים ברורים של יישוב מתקופת הברזל ב במצודה, בשוליו המערביים של הרובע הארמני; אך כל אחת מן העדויות שלעצמה אינה נחרצת דיה באשר לאופיים ומהותם של שרידי הבנייה שהיא מייצגת. אף לא באחד מן המקומות אין לומר בוודאות גמורה כי מדובר בקטע של חומה בדמות החומה שנחשפה ברובע היהודי. יש לעדויות אלה משקל מצטבר, והן מכריעות לפי שעה את הכף לטובת המסקנה שכל הגבעה המערבית של ירושלים ומרבית הר ציון היו אזור מבוצר וחלק אינטגרלי של ירושלים בשלהי הבית הראשון. אם זאת חסרה לעת עתה עדות נחרצת וחד משמעית (כדוגמת החומה שחשף אביגד ברובע היהודי) כדי לאשר סופית את המסקנה הזאת.

עדות מסייעת אפשרית אחרת לתוואי החומה מתבסס על השימוש בביצורים של שלהי ימיי הבית הראשון בתקופת הבית השני. ה' גבע מתבסס הרבה על דברו של יוסף בן מתתיהו ב'מלחמת היהודים' (ה ד ד) המתארים את בניית 'הומה הקדומה' (החומה הראשונה) של ימיי הבית השני, ובעיקר את ייחוס בנייתה ל'דוד ושלמה והמלכים המולכים אחריהם'. בעקבות החפירות ברובע היהודי (שטחים ש, י"א) התברר כי ייחוס זה איננו טעות גמורה של יוסף בן מתתיהו, אלא יש בו גרעין של אמת היסטורית, המבוסס על העובדה שבונה 'החומה הראשונה' של ימיי הבית השני שילבו בתוואי חומותם קטעים מתקופת הבית הראשון. לפיכך מתירות עובדות היסטורית

וארכיאולוגיות אלה לערוך השלכה (אקסטרפולציה) ולהסיק כי תוואי 'החומה הראשונה' באזורים אחרים של מהלכה, ובעיקר במערב ובדרום, מעידים גם הם כי זה היה התוואי של ביצורי ירושלים בימי הבית הראשון וכי יש לנקוט בשחזור קו החומה מערבה גישה מקסימליסטית, ולכלול את כל הגבעה המערבית והר ציון בכלל זה.

אף שרשימה זו אינה עוסקת בקבורה בירושלים, מן הראוי להזכיר כמה סוגיות מתחום זה הוגעות ככל הנראה לתהליך התפתחותם של תחומי העיר. סוגיה אחת היא הזיקה האפשרית בין מיקום בתי הקברות מימי הבית הראשון ובין שאלת תחום העיר באותה תקופה, ובעיקר השאלה אם ניתן ללמוד ממיקום הקברים על מידת התרחבות תחומיה של העיר. בימי הבית הראשון (בניגוד לתקופה הכנענית) קברו רק מחוץ לגבולות העיר, כלומר, מעבר לחומותיה ומחוצה להם, כפי שעולה מסקירת ממצא הקברים.

ברושי, ברקאי וגייבסון ביקשו ללמוד מעובדת מציאתם של שני קברים מימי הבית הראשון, שנמצאו ריקים מתוכן, בסמיכות רבה לפנייה החיצונית, המערבית, של חומת העיר העתיקה העות'מאנית כי קברים אלה היו סמוכים גם לחומת העיר בימי הבית הראשון. עצם מציאת קברים אלה ריקים מתוכן מראה לדעתם כי בשל התרחבות תחומי העיר מערבה וצפונה בשלהי המאה הח' לפסה"נ, ובעיקר בשל הקפת אזור זה בחומה, שעברה סמוך למקום שני הקברים, נאלצו פרנסיי העיר לפנות להעתיק את תכולת הקברים לאתר קבורה אחר. לדעת כותב שורות אלה אין עדות ארכיאולוגיות ברורה וחותכת דיה. אין ספק שעל פי מקום הקברים ברור שהחומה לא עברה מערבה מהם. אין הקברים הריקים ראייה שהחומה אומנם עברה בסמיכות רבה להם. דיי להזכיר כאן את אחד הקברים (קבר מס' 40) שנחשפו בשדה הקבורה שבאזור ממילא, שהיו לו כל המאפיינים האדריכליים של קבר מימי הבית הראשון, ונמצא ריק מתוכן, שהוא נתון בין קברים אחרים, בני אותה תקופה שנחשפו על כל תכולתם.

סוגיה נוספת מתחום הקבורה נוגעת למספר חללים חצובים בסלע ש/חשף ב' מזר, בעמק שממערב לפינה הדרומית-מערבית של הר הבית ההרודיאני. מזר ביקש להגדיר חללים אלה כקברים שפוננו מתכולתם (עצמו, חפצי לוואי) בתקופת הבית השני ושימשו ל צרכים אחרים. יתר על כן, הוא ביקש לזהותם כמערות קברים מטיפוס צורני שהוא זר ליהודה ואופייני דווקא למקובל בעולם הקבורה הפניקי. יש להדגיש שהבחנות אלה שנויות למחלוקת, אך בהנחה שהן תקפות אזי לדעתו של מזר מבטאת קבוצת קברים זו את מקום הקבורה 'אשר למלכים' (של יהודה), שהמקרא מציין שלא נקברו ב'קברות המלכים' שבעיר דויד (דברי הימים ב, כ"א כ; כ"ד כ"ה; כ"ו כ"ג; כ"ח כ"ז), הם המלכים שהיו בקשרי נישואים ותרבות עם הפניקים ועם מלכי ישראל (יהורם, עתליה?, אחזיקה, עוזיהו אחז).

קבוצת קברים זו הותקנה, אפוא, לדעת מזר, במאה הט' לפס"נ מחוץ לתחומי העיר של אותם ימים, כלומר, מחוץ לקו הביצורים המיוצג על-ידי החומה והשער שחשפו קראופוט ופיצ'ג'רלד. רק משהתרחבה העיר, בחלקה השני של המאה הח' לפסה"נ אל הגבעה המערבית של העיר, נמצא לפתע בית קברות זה בתוך תחומי העיר. לא מן הנמנע כי פינוי העיר כבר אירע בזיקה להתרחבות העיר מערבה.

התרחבות העיר למזרח

בחפירות שערכו קניון, שילה, ולאחרונה רייך ושוקרון, נמצאו ריכוזים של שרידי בתי מגורים שנבנו על חלקו התחתון של המדרון המזרחי של עיר דוד, היורד לנחל קדרון, ממזרח לחומת העיר המזרחית. רובע מגורים זה מצוי אפוא מחוץ חומת העיר שחשפו קניון (בשטח A) ושילה (בשטחים E+D). הקירות והרצפות של בתי המגורים מושתתים לגבי הצלע הטבעי, ובמידה מסוימת רצפתם אף חצובה לתוך הסלע. תאריך הקמתו של רובע זה נקבע על פי הממצאים למאה הח' לפסה"נ, והוא מקביל לתהליך התרחבותה של העיר לצפון ולמערב. עולה השאלה, אם נותר רובע זה מפורז או שמא זה גם הוא, בדומה לרובע החדש שנחשף בגבעה המערבית, להיות מבוצר? בחפירות הצלה שנערכו לאחרונה (1995) לאורך כביש נחל קדרון נחשף קיר תמך מסיבי, המתוארך לשלהי ימי הבית הראשון. במקומות מסוימים יש לקיר, הבנוי אבי גוויל, עובי משתנה של 1-2 מ', וגם אם אין לראות בו חומת עיר ממש, הוא בהחלט עושי היה לשמש מכשול למי שביקש לעלות אל העיר מערוץ הנחל, שהיה באותה תקופה נמוך בכמה מטרים מהמפלס הנוכחי. לשרידים אלה מצטרפים שרידי הבנייה בעלי האופי הביצורי-מונומנטלי הנחשפים סמוך לגיחון בידי רייך ושוקרון, ואשר היו חשופים בשלהי ימי הבית הראשון וישי בהם כדי לתרום להגדרת אופי הישוב בתחתית המדרון המזרחי של עיר דוד, בסמיכות לערוץ הקדרון. לאחרונה נחשפה חומה מתקופת שלהי בית ראשון, מדרום לגיחון, סמוך לאפיק נחל קדרון. סוגיה אחת מתחום מפעלי המים של העיר מתקופת הברזל נוגעת אף היא לשאלת תחומי העיר ויש להזכיר כאן בקצרה. ייחוס חציבת הנקבה הארוכה והמפותלת למלך חזקיהו ותיארוכה לשנת 701 לפסה"נ מקובלים על הכל. עם זאת, סוגיות אחדות הנוגעות לצד ההנדסי-תפעולי ולמטרתה של הנקבה שנויות במחלוקת. לכאורה אין הגיון בביצוע מפעל כל כך מסובך אלא אם יש בו תועלת מירבית ותוצאותיו מובטחות מראש. נקודת המוצא (מעין הגיחון) והיעד, (ברכת אגירה למים באזור של ברכת השילוח או ברכת אל-חמרה) של נקבת חזקיהו ביחס לעיר דוד וגבולותיה הצביעו לכאורה על סתירה, שהרי המעין מצוי באפיק נחל קדרון ממזרח ומחוץ לחומות העיר, ואילו הברכות הנ"ל מצויות באפיק הגיא, מתחת למצוק הסלע בקצה הדרומי-מערבי של הגבעה. לכאורה, עובדת הנקבה מנקודה אחת המצויה מחוץ לעיר לנקודה שנייה שאף היא מחוץ לתחומי עיר דוד. מן ההצעות לפיתרון הבעיה ראוי להזכיר (ראה איור 10):

(1) גאלינג, אביגד ואבי-יונה, שנקטו גישה המצמצמת את היקף העיר לקראת שלהי ימי הבית הראשון, עמדו על הבעיה שברכת השילוח מצויה מחוץ לתוואי החומות. לפיכך הוסיפו בשחזוריהם קטע חומה המקיף את הברכה ומצרפה לתחום המבוצר של העיר, היא 'חומת ברכת השילוח' (נחמיה ג, ט"ו).

(2) קניון, בניסיון להיאחז בתיאוריה המינימליסטית, העלתה רעיון דחוק ובלתי סביר כי יעד המים שזרמו בנקבה היה מאגר מים תת קרקעי חצוב, שגופו אומנם נמצא מחוץ לתחום עיר דויד אך פיו נמצא בתוך תחומי העיר.

(3) משנפלה התיאוריה המצמצמת את היקף העיר, בין השאר בשל גילויי השרידים ברובע היהודי, נפתרה ממילא בעיית מיקומה של ברכת האגירה המקראית שהייתה יעד הנקבה. עתה, משהתרחב תחום העיר באופן ניכר מערבה והגיא המרכזי כולו נמצא מעתה בתוך תחום העיר, נקל להבין כי חוצבי הנקבה לא נתקלו בבעיה כלשהי מלכתחילה. יעדם היה מכוון אל שטח בתוך התחום המבוצר של העיר.

(4) לאחרונה קרא ד' אוסישקין תיגר על הדעה המקובלת בדבר עצם מטרתה של המנהרה. הוא סובר שהיא נחצבה אמנם ממעניין הגיחון, אך יעדה לא היה ברכת אגירה בגיא המרכזי (במקומה של הברכה הנוכחית, הוא מקומה של ברכת השילוח מימי הבית השני), אלא בברכה שהותקנה בנחל קדרון, לשם השקיית גני המלך באזור זה. לדעתו המנהרה שבה נמצאה הכתובת כללה בהמשכה גם את הקטע המכונה בשם 'תעלת העודפים', ומכאן שנמשכה עד לנחל קדרון. על פי הצעה זו נועדה הנקבה הארוכה והמפותלת למשוך מים מן המעיין שבמעלה המדרון, לשם השקיית גנים שבמורד הקדרון. קשה לקבל הצעה זו.

מבני מגורים

חפירות קניון בעיר דויד

קניון חשפה ראשונה ותיארכה נכונה בתי מגורים משלהי תקופת הברזל, הן בראש החתך הגדול היורד במדרון המזרחי של עיר דויד והן בתחתיתו. בית המגורים העליון נמצא בנוי לתוך מבנה האבן המדורג הגדול ומתחת ל'מגדל היבוס' שחשף מקאליסטר. מאורח יותר המשיך שילה לחשוף בניין זה ובניינים הסמוכים לו.

בתחתית המדרון חשפה קניון קטעים של בתי מגורים אחדים, שקירותיהם נסמכים אל שתי מדרגות סלע הסמוכות לחומה מתקופת הברזל (Wall NA), ממזרח לה. בין שרידי הבתים ניכרים אלמנטים אדריכליים אופייניים לבתי המגורים בני התקופה בירושלים וביהודה, כמו עמודי אבן מונוליטיים בעלי חתך מרובע (שאינם, כפי שסברה בראשונה קניון, חלק ממקום פולחן כלשהו). ראויות לציון שלוש מערות החצובות בדופן אותן מדרגות סלע, מאחורי הבתים. מערה אחת (Cave 1) היא אמנם חלל מרווח חצוב בסלע (8 על 4.20 מ' וגובה 1.65 מ'); ואילו שתי האחרות (Cave 1,3) הן גומחות קטנות חצובות בסלע. במערות אלו התגלו כמויות גדולות של כלי חרס שלמים וצלמיות (מערה 1: כ-1200 כלי חרס ו-110 צלמיות; מערה 2: 288 כלי חרס וארבע צלמיות; מערה 3: 79 כלי חרס וצלמית אחת בהתאמה), וכן כמות גדולה של שברי חרסים. יש להדגיש כי לא נמצאו במערות אלה כל עצמות אדם (אם כי לא הוצעה מכלל חשבון האפשרות שבמקור היו

אלו קברים שפוננו, נוקו ועוצבו מחדש). פרנקן ושטיינר תיארכו את מכלולי הכלים לחלק השני של המאה הח' לפסה"נ, ואילו י' אשל איחרם לראשית המאה הז'.

במקור, קישרה קניון את המבנה שבו עמודי האבן לפולחן, ואת המערות בבור גניזה לחפצים הקשורים לפולחן. מאז החפירה הוצעו הצעות שונות לתפקיד המערות, ובעיקר למערה אחת, על יסוד פרשנות שונה של אותם נתונים ארכיאולוגיים: מקום לפולחן מקומי עממי ולא רשמי, מאגר מים, מחסן, מערת מגורים או מקום לאיסוף זבל.

פרנקן ושטיינר סוברים כי כאשר נבנתה במקום זה חומת העיר (Wall NA), סמוך לשנת 700 לפסה"נ, יצא רובע מגורים זה מכלל שימוש. לדעתם, אין זה סביר שחומת העיר מתקופת הברונזה התיכונה הייתה עדיין בשימוש בתקופת הקיום של רובע מגורים זה (היינו, כ-900 שנה לאחר שנבנתה); ומכאן עולה לדעתם, כי עד לבניין החומה NA, היה מדרון כולו בלתי מבוצר, וכל רובע המגורים הזה לרגליה של מצודת העיר (המיוצגת לדעתם בראש המדרון על ידי המבנה המדורג ו'חומת העופל') היה מפורז.

פרנקן ושטיינר מציינים כי כלי החרס שנמצאו במערות 2 ו-3 הם כלי מטבח, ומכאן שהפעילות שהתקיימה בהם הייתה בעיקר של הכנת מזון ואכילתו, ולא אחסון. הבחנה אחרת שלהם נראית מרחיקה לכת. לטענתם מכך שנמצאו במערה כמויות כלים במספר גדול מזה הדרוש למשפחה ממוצעת, וכן שלא נמצאו כלי יבוא וכלי מותרות כלשהם, ניתן להסיק כי המבנים שמערות אלה קשורות בהם ואולי כל אזור המגורים הזה, שימש לאירוח! מאחר ששיערו כי באזור זה חייב היה להיות שער בחומת העיר (אם כי טענו כי אין קשר כרונולוגי בין המגורים לחומה!), הרי היה זה רובע חוץ-עירוני של בעלי מלאכה וסוחרים, שהתפרנסו ממקח וממכר ליד שער העיר; מכל מקום, המבנים שימשו למגורי שכבת אוכלוסין נמוכה ברמת המחיה שלה.

חפירות שילה בעיר דוד

מאחר ששילה חפר בעיר דוד שטחים נרחבים יותר מכל חופר אחר, עלה בידו לחשוף מספר מבני מגורים שלמים וחלקיים. יש לציין כי בנאי כל במבנים שנבנו על המדרון המזרחי של עיר דוד נתקלו בבעיה החמורה של בנייה על גבי מדרון תלול מאוד. כדי ליצור את המשטח המפולס העיקרי שהבית מושתת עליו, נאלצו לבנות את הקיר המזרחי לגובה ניכר, כקיר של מדרגה. דרך אחרת שננקטה (היא ניכרת למדי בבניינים שנבנו מחוץ לחומת העיר בחלקו התחתון של המדרון) הייתה לחצוב את חלקו המערבי של הבניין אל תוך הסלע. כל היה ניתן לחסוך בבניה לגובה של הקיר המזרחי ולהשיג יציבות רבה יותר של המבנים.

ראויים לציון המבנים הבאים:

בית מגורים שמתארו ותכונותיו נחשפו בשלמות בתחומי שטח G ומעל ל'מבנה במדורג' הוא 'בית אחיאל' (בניין מספר 790). מידותיו החיצוניות 8 על 12 מ'. הבניין בנוי אבני גוויל; הכניסה אליו מדרום. גילוי שני עמודי אבן רבועים (מונוליתיים) ושרידים של שתי אומנות בנויות, כמו גם סידור החדרים, משייכים בניין זה לטיפוס בית המגורים המכונה 'בית ארבעת המרחבים' (איור 11). מצפון נספחים לבניין חדרים נוספים, וההם אחד ששימש כ'בית כיסא' ובו אסלה מעל בור סופג. חדר אחד שימש מחסן כעדות ריכוז קנקנים שנמצאו בו (אחדים זהים לסוג הקנקנים שמצא א

מזר במבנה שזוהה כשער עיר). שני גרמי מדרגות אבן העולים במעלה המדרון, אחד צמוד לחזיתו של 'בית אחיאל' ואחד ל'חדר השרוף', היו בוודאי פריט אדריכלי מצוי בנוף העירוני של ירושלים. לגרמי המדרגות היה תפקיד כפול: הן לשם עלייה בין הבתים, ממדרגה למדרגה, והן כגרם מדרגות חיצוני שאפשר מעבר, בין מרתף הבית, שהיה עשוי להיפתח החוצה לכיוון מזרח, ובין הקומה הראשונה שלו, וכן בהמשך בין קומה זו לבין קומה שנייה שלו, שקיומה הוכח מאופי המפולות שנמצאו בכמה מבתי המגורים שחפר שילה.

משני מבני מגורים נוספים שחשף שילה בשטח G ה'חדר השרוף' (בניין מס' 997) ו'בית הבולות' (בניין מס' 967) לא נחשפו דיי פריטים העשויים ללמד על תוכניתם השלמה.

בשטח E חשף שילה קטעים ממספר מבני מגורים. שני בתים נשתמרו במידה מלאה יותר אחד מהם נתכנה 'הבית התחתון' (בניין מס' 1275) שמידותיו 8 על 8 מ' והוא נסמך אל חומת העיר מבפנים. מיסודותיו ניתן אומנם להסיק כי נבנה במתכונת של 'בית ארבעת המרחבים', אף שלא נשתמרו ממנו עמודים. בית אחר, שונה מעט בפרטיו, הוא 'בית הגזית' (בניין מס' 1269), שמידותיו החיצוניות 12 על 13 מ'. טיב בנייתו של הבניין עולה על הממוצע בכך שקירותיו בנויים אבנים מהוקצעות לכדי צורה מרובעת (מעין עיבוד גזית גס), ועובי קירותיו עולה מעט על הממוצע (כ-0.8 מ'). שילה ביקש לראות גם בבניין זה תוכנית של 'בית ארבע המרחבים', אך אין די נתונים לקביעתו, שכן רק חלקו המזרחי של הבניין נחפר. גם קשה לקבל את ההצעה לראות בו בניין ציבורי, שכן מידותיו ופרטי בנייתו אינם חורגים מן המצוי בבנייה פרטית. שילה ייחס את כל מבני המגורים שחשף לשכבות 10-12 שלו, המתוארכות למן המאה הח' לפסה"נ ועד לחורבן העיר.

חפירות פרקר בעיר דוד

בחפירתו באמצעות מנהרות חשף פרקר שני אבנים מונוליתיות ניצבות (גובהן 1.82 מ', חתכן כ-50 על 50 ס"מ, ובניהן מרווח של 82 ס"מ). ונסאן פירשן כ'שער עצום'. עד לחפירות קניון וגילוי חומת העיר המזרחית במורד המדרון, התפרש שריד זה כ'פשפש' או פתח גיחה, ששימש כביכול להתגנבות תושבים אל תפתחו העליון של פיר וורן, שהיה אמור להימצא מחוץ לחומת העיר. בעקבות חשיפת מבני המגורים על ידי קניון ושילה, אין ספק כי פרקר פגע בחלקו הפנימי של בית מגורים נוסף מטיפוס 'בית ארבעת המרחבים', וכי שני האומנות שמצא אינן אלא חלק מטור עמודי אבן מונוליטיים, סממן אופייני לטיפוס זה של בנין. שני הקירות המקבילים שפרקר חצה במנהרתו ממערב לזוג העמודים גם הם ככל הנראה חלק מן הבית. שרידי בית מגורים זה הם חלק משכונת בתי המגורים שחשפו קניון (כ-60 מ' מצפון לכאן) ושילה (כ-110 מ' מדרום לכאן) במפלס דומה, פחות או יותר, על המדרון המזרחי של עיר דוד היורד לנחל קדרון.

חפירות אביגד ברובע היהודי

כאמור, כמעט בכל שטחי החפירה (קרוב ל-30 במספר), נחשפו על גבי הסלע רובדי עפר, המכילים חרסים מתקופת הברזל, וקטעי קירות של מבנים. השרידים העיקריים של מבני המגורים שנתרו,

למרות הבנייה האינטנסיבית בימי הבית השני, שיסודותיה נגסו בהן, נחשפו בשטחי החפירה הבאים:

שטח א: לבד מקטע החומה העבה שתפס את חלקו המרכזי של שטח החפירה, נחשפו בו שרידים של מבנה מגורים, שקירותיהם בנויים אבני גויל בעובי של 1-2 אבנים וכיוונם הכללי מערב-מזרח. השרידים נראים משני צידי החומה ונראה בעליל, כי בשעה שנבנתה החומה היא הועברה בתווי שלא התחשב במבנה המגורים הקיימים אותה שעה בשטח, אלא קטעה אותם והוציאה אחדים מהם (או רק חלקים מהם) משימוש (איור 12). סמוך לאחד המבנים ובזיקה אליו, נחשף מתקן חצוב בסלע, שמתארו מלבני ובמרכז קרקעיתו שקע מעוגל. מתקן זה שימש לפעילות של ייצור חקלאי (גת?). סמוך למבנה אחר נחשף בור מים מטויח בטיח של טין.

שטח ב: שרידים של מבנה מסיבי, בעל קירות עבים יותר מאלה המצויים בבתי מגורים (1.2-1 מ') נחשפו היישר מתחת ליסודות 'הבית השרוף', נשתמר מבניין זה קטע באורך 11 מ'. למבנה מתקשרים בבירור מילויי עפר עבים, המכילים כמות ניכרת של קראמיקה מתקופת הברזל. אופיו של הבניין ותפקידו לא התבררו. נראה שלא היה זה בית מגורים רגיל.

שטח ו: כאן נחשפו קירות מבני מגורים בנויים אבני גויל, מטויחים בחלקם בטיח של טין, ורצפות עשויות אבן גיר כתושה, שמקורם משני שלבי קיום לפחות. נמצאה גם כמות ניכרת שלכלי חרס, צלמיות ופריטים עם כתובות.

למרות עושר הנתונים, שהראו בעליל כי האזור הזה היה מיושב החל במאה הח' לפסה"נ, אין די נתונים למסקנות נוספות. מה היה אופי היישוב? ההיה זה יישוב כפרי פתוח, שבין בתיו מפרידים שטחים פתוחים הכוללים גם מתקנים ליצור חקלאי; או שמא היה זה אזור עירוני צפוף ורק סמטאות הבדילו בין הבתים? יש לציין כי קיימת אחדות רבה בכיוונם של קירות המבנים בשטחים א, ב, ו ואחרים, שבהם הקירות מכוונים ככלל לצפון-דרום ומזרח-מערב. יש לציין גם כי בשטחים אלה אין שכבת המשך שבה ממצאים מן התקופה הבבלית, הפרסית או ההלניסטית הקדומה. היישוב התחדש בחלק זה של העיר רק בתקופה החשמונאית (המאה הב' לפסה"נ).

חפירות ברושי בהר ציון

מעט שרידי מבנים, אל נכון של בתי מגורים, וריכוז חרסים עלו גם בחפירות מ' ברושי, בשטח בית הקברות הארמני ('בית כיפא') בהר ציון. אין שרידים אלה אלא המשך לשרידים הרבים שעלו בחפירות אביגד ברובע היהודי הסמוך.

מבני ציבור

במקרא נמנים מבני ציבור אחדים בירושלים. רובם נמנים עם מפעלי הבנייה של דויד: 'ארמון המלך' הבנוי ארזים (בית דויד, שמואל ב, ה, י"א; ו ט"ז, כ; ב; דברי הימים א, י"ז א; דברי הימים ב, ב ב) ואולי גם 'בית הגיבורים' (נחמיה ג ט"ז); מגדל דויד (שיר השירים ג ד); ומפעלי הבנייה של שלמה, ובהם 'ארמון המלך' (מלכים א, ג א; ז א; ט ט"ו) - הוא אולי 'בית המלך העליון' (נחמיה ג כ"ה); 'בית יער הלבנון', אולם העמודים, 'אולם הכסא', 'החצר הגדולה', 'בית בת פרעה' (מלכים א,

ז ב-י"ב, ט כ"ד). אתר אחר בירושלים הנזכר תכופות הוא ה'מילוא' או 'בית מילוא' (שמואל ב, ה ט; מלכים א, ט ט"ו, כ"ד; י"א כ"ז; מלכים ב, י"ב כ"א; דברי הימים א, י"א ח; דברי הימים ב, ל"ב ה); אין להבין בבירור אם מדובר במבנה לעצמו, בביצור או בחלק של מבנה (כגון מסד מוגבה שנועד לבנייתו של מבנה ציבורי עליו).

מן הסיפור המקראי עולה כי מבנים אלה נבנו בעיקרם בידי בעלי מקצוע פניקים (צידונים, גבלים ואחרים), תוך שימוש בחומרי בנייה (אבן מעובדת, קורות עצי ארז, ברוש וחומרים אחרים) שהובאו לירושלים. יש להניח, אפוא, כי בניינים אלה, אף על פי שלא נתגלו, נבנו על פי תוכניות ומתכונות בנייה ועיטורים בהשפעה פניקית וניאו-חיתית. ראייה לדבר ניתן למצוא בדמיון הקיים בין תוכניתו של 'בית יער הלבנון', כפי שהוא עולה מן התיאור המקראי (מלכים א, ז ב-ז) - בניין שבחללו הפנימי ניצבו שלושה או ארבעה טורים של עמודים עשויים עץ - ארז ובין שרידי המקדש הפנימי הראשון, מן המאה ה'ט' לפסה"נ, שנחשף בכיתיון שבקפריסין, שבו מחולק החלל באמצעות ארבעה טורי עמודים. על דרך ההשוואה האדריכלית הציע ד' אוסישקין כי סביר שארמון שלמה ידמה בתוכניתו לתוכנית ארמון 1723 שנחשף במגידו.

ב' מזר הצביע על העובדה כי בכול הנוגע לירושלים של תקופת הממלכה המאוחדת וראשית תקופת ממלכת יהודה (המאות ה'ט' לפסה"נ), קיים מצב שהוא נדיר בארכיאולוגיה של תקופת המקרא בארץ ישראל לפיו מצויים בידינו תיאורים רבים של טופוגרפיה עירונית, לעומת הממצא הארכיאולוגי הזעום. מבחינה ארכיאולוגית ניתן לזהות כמבנים ממלכתיים וציבוריים כאלה המתייחדים במיקומם, בגודלם, בעוצמת בנייתם, באיכות חומרי הבנייה ששולבו בבנייתם, בעיטוריהם, ועל פי אופי החפצים המתגלים בהם. סקירת הממצאים הארכיאולוגיים על פי בחינות המיון הנ"ל מראה כי עד היום רשימת השרידים שניתן להגדירם כשרידי מבנים ממלכתיים (להוציא ביצורים, שתוארו בנפרד) או מבני ציבור הוא דל ביותר.

הממצא האדריכלי היחיד שנחשף באתרו ושהוא ראוי לציון מבחינת אופי בנייתו הוא המבנה המשופע והמדורג הבנוי אבני גוויל גדולות שנידון לעיל, שראשו נחשף לראשונה בידי מקאליסטר, חלקו המרכזי נבדק על ידי קניון ותחתיתו נחשפה בידי שילה. אין ספק כי המבנה יחידאי מבחינת מבנהו ולא נמצאה לו לפי שעה הקבלה. אם אמנם נחשפו בחפירות שילה מתחת למבנה המדורג ובסמוך לו קטעי יסודות של מבנה ציבור כנעני- יסודותיה של המצודה הכנענית (מצודת ציון?) - אזי קיימת גם המשכיות במיקום המצודה (או אחת המצודות) העירוניות. שתי שאלות עיקריות נוגעות למבנה - תאריך בנייתו ותפקידו המקורי.

לעומת ההצעות הראשונות שהועלו לאחר חשיפתו - לראות בו חלק מן הביצור המזרחי של העיר - מאז גילוי תוואי החומה במורד המדרון נדחית השערה זו, אף כי החומה והמבנה המדורג נבנו בתקופות שונות.

המבנה המדורג מצוי אפוא בדיוק בגבול שבין אזור המגורים של העיר, המשתרע מכאן ודרומה, לבין אזור ציבורי/מנהלי המשתרע מכאן וצפונה. על כך מרמזים הנתונים הבאים:

בחפירתה בצפון עיר דויד, בשטח חפירה H, חשפה קניון שרידי קירות בנויים אבני גוויל גדולות, ודימתה לזהות בהם קטע של חומת סוגרים. מאחר ששרידי בנייה אלה כבר ממוקמים בחלק הרמתי של עיר דויד (כלומר לא במדרון היורד לקדרון), היא ביקשה לראות בהם חומה פנימית בת

המאה ה'ט' לפסה"נ, שסגרה על האקרופוליס או על הרובע המלכותי של העיר. יש לציין כי הבנייה איננה בבניית גזית מן הסוג שנמצא בחומות הסוגרים על מתחמים מלכותיים במגידו, שומרון ורמת רחל. נראה כי למרות שסביר לזהות כאן (או אולי מעט צפונה יותר) את האזור הממלכתי, אין די בשרידים שנחשפו ובאופיים כדי לרמוז על מעמדם הממלכתי.

העדות המובהקת ביותר היא מציאתה של כותרת עמוד מאבן, מן הטיפוס המכונה 'פרוטו-איאולי' (איור 13), שכדוגמתו נמצא בחצור, שומרון, מגידו, דן ורמת רחל, בשכבות מן המאות ה'ט'-ז' לפסה"נ, ובזיקה למבני ציבור מתקופת הברזל. הכותרת נמצאה שלא באתרה, בקצה הצפוני-מערבי של שטחי החפירה שחפרה קניון במורד עיר דויד, ויש בה כדי להעיד על סמיכותם של מבני ציבור בחלק הרמתי של צפון עיר דויד.

סוג אחר של ממצא ארכיאולוגי הם שברים של חלקי ריהוט עשויים עץ מגולף שמצא שילה. שימוש בחפצי יוקרה כאלה, בדומה לשנהבים מגולפים, מעיד בבירור על סמיכותם של מבני ציבור, שרהיטיהם עוטרו בפרטי אומנות אלה. 'בית הבולות' מעיד אף הוא על קרבה למרכז מנהלי. גם אם לא היה זה ארכיון ציבורי, בוודאי שימש בעליו במינהל של ממלכת יהודה.

מושג אדריכלי-טופוגרפי אחר הנוגע לאזור של בנייה ממלכתית ציבורית בירושלים הוא 'העופל' (מלכים ב, ה כ"ד; מיכה ד ח; נחמיה ג כ"ו, כ"ז; י"א כ"א; דברי הימים ב, כ"ז ג; ל"ג י"ד). שם זה המשיך לשמש בימי הבית השני, ומן התיאורים של יוסף בן מתתיהו ניתן להסתייע באיתור מקומו-סמוך להר הבית ולנחל קדרון (מלחמת, ה ד א; ה ו ב; ו ו ג). גם בספרות חז"ל נשמרת הזיקה בין 'קרן העופל' (הכוונה, אל נכון, לשריד הדרומי-מזרחי של הר הבית ההרודיאני, ששרד לגובה רב לאחר החורבן הרומי) ובין נחל קדרון (ירושלמי, תעניות ג י"א, ס"ז ע"א).

ב' מזר שעיר כי 'פרץ עיר דוד' (מלכים א, י"א כ"ז) איננו אלא פעולת פריצת החומה הצפונית של עיר דויד (שמקורה עוד בשלהי התקופה הכנענית) אל המירווח הבלתי מבונה שנותר מפריד בין עיר דויד המבוצרת שבדרום לבין הר המוריה שמצפון לה. לימים נסגר מירווח זה, שזוהה גם הוא בשם 'עופל', בבנייה ממלכתית.

דברי סיכום

המחקר הארכיאולוגי של ירושלים, שניזון בנתונים חדשים מן החפירות, עשה בדור האחרון צעדים ניכרים לגיבוש תמונת המתאר העירוני, להבנת פרטי השרידים ולדיוק בתיאורכם. פרטים רבים עדיין אינם מובנים לאשורם, ובמקומות אחרים תתבהר התמונה אם יתגלו ממצאים חדשים. בעיקר חסרים נתונים ארכיאולוגיים מן המאות ה'ט'-ל' לפסה"נ, תקופה שבה מתאר העיר, אופייה וזיהוי מבני הציבור שהיו בה כפי שהיו ידועים בפירוט מן המקרא, הם עדיין בבחינת חידה. לעומת זאת, גודלה הרב, מתארה ואופייה של העיר במאות ה'ח'-ז' לפסה"נ, כפי שהם עולים מן הממצא הארכיאולוגי, מתאימים היטב לזה העולה מן התיאור המקראי, כלומר, של עיר בירה ועיר מקדש. אבל עפרה של ירושלים מפתיע בכל פעם מחדש. כבר בעבר הביעו חוקרים, את הדעה כי הנתונים מוצו, או שאין סיכוי למצוא נתונים חדשים בשל קשיי חפירה בעיר חיה ובנויה בצפיפות. האירועים של שלושים השנים האחרונות, החפירות שנערכו בעקבותיהם, והשרידים שנתגלו הראו בעליל כי התמונה שונה. עיקרו של מחקר ירושלים עוד לפנינו.

הערה לביבליוגרפיה

היבול הביבליוגרפי על אודות הארכיאולוגיה והטופוגרפיה של ירושלים, שנכתב למן ראשית חקר העיר, בחלקה הראשון של המאה הקודמת ועד ימינו, הוא עצום ורב. חלקו מחזיק נתונים ראשוניים (כגון נתוני חפירה, ממצאים וכו') וחלקו האחר כולל את פרשנות הנתונים והממצאים. בזה האחרון חלה התפתחות מתמדת, שכן נתונים חדשים מצריכים לימוד מחודש, המביא להבנה טובה יותר. מובן מאליו שמחקרים ודברי פרשנות שנכתבו בעבר שוב אינם מתאימים למצב הידע שבידינו כיום, ויש להם, לכל היותר, חשיבות להיסטוריה של המחקר בסוגיה זו או אחרת.

מטבע הדברים אין מאמר מסכם זה יכול להביא אלא את ההפניות הביבליוגרפיות החשובות והחדשות ביותר. במקרים רבים פירסמו חופרים וחוקרים מאמרים מקבילים, בעברית ובשפה לועזית. במקרה זה הסתפקתי בהפניה זה אל המאמר בעברית.

יש לציין כי מכשלה עיקרית העומדת בפני החוקר, ובכלל זה לפני כותב שורות אלה, היא תופעת הפרסום המשתנה יתר על המידה של נתוני החפירות הארכיאולוגיות. כך, למשל, רק חלק קטן של נתוני החפירות של ק' קניון, שנערכו בשנים 1961-1967, ראו אור. מצב דומה קיים ביחס לחפירותיהם הנרחבות של ב' מזר, נ' אביגד, מ' ברושי, ד' בהט, ג' ברקאי ואחרים. מעט טוב יותר הוא מצב פרסום הנתונים מחפירות י' שילה.

לאחרונה זיכה אותנו ביברשטיין ובלדהורן בחיבור הביבליוגרפי המלא ביותר והמאורגן ביותר שהתפרסם אי פעם על אודות הטופוגרפיה והארכיאולוגיה של ירושלים לתקופתה. חיבור זה התפרסם כספר נלווה למפות בהוצאת האטלס של טיבינגן (ביברשטיין ובלדהורן, ירושלים). רשימה זו מחזיקה הפניות לכל מה שנכתב על הטופוגרפיה והארכיאולוגיה של העיר לתקופותיה, ובכלל זה גם כל מה שכבר מיושן. הרשימה מסודרת באופן גיאוגרפי (ביחס לכל משבצת 100 X 100 מ' במפה) והיא כלי עזר יחיד במינו ורב חשיבות לחקר העיר. ההפניות הביבליוגרפיות בהערות שלפנינו תהיינה, אפוא, רק לפריטים העיקריים, בצירוף הפנייה לרשימה המלא בספרם של ביברשטיין ובלדהורן.

במהלך שנת 1998 נחשף במורד המדרון המזרחי של עיר דוד קטע של חומת עיר. החפירה מצויה במרחק של כ-120 מ' מדרום למעיין, ובקרבה רבה לערוץ הקדרון. החומה בנויה על הסלע בשולי מצוק סלע. היא נבנתה בעובי של כ-2 מ', ונשתמרה לגובה של כ-5 מ'. ראשה של החומה מכוסה בעפר המכיל רק חרסים משלהי תקופת הברזל (המאה הח' לפסה"נ). חומה זו מבצרת רצועת קרקע שרוחבה

כ-35-40 מ' שנוספה במזרחה של העיר. מבני מגורים שנחשפו באזור זה בעבר בידי י' שילה ובידי ר' רייך וא' שוקרון, ואשר נחשבו להיות חלק מרובע פרוז של העיר בשלהי תקופת המקרא, הם אפוא מבנים שנבנו באזור מבוצר של העיר שהורחבה בעת ההיא גם לכיוון מזרח. ייתכן כי זהו

האזור המכונה במקרא בשם 'בין החומותיים' (מלכים ב, כ"ה ד; ישעיה כ"ב י"א; ירמיה ל"ט ט ד; נ"ב ז).

